

An Analysis of the Legal Status of Selling Natural Hair

Mohammad-Hossein Taghipour Darzi Naghibi¹ | Vadiéh

Tahmasbpour² | Hosein Khanlari Bahnamiri³

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: mh.taghipour@umz.ac.ir
2. Master's Student in Private Law, Department of Private Law, Faculty of Law and Political Science, University of Mazandaran, Babolsar, Iran. Email: vadiéh1381@gmail.com
3. Assistant Professor, Department of Law, Faculty of Humanities, Damghan University, Damghan, Iran. Email: h.khanlarib@yahoo.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 21 April 2025

Revised: 2 July 2025

Accepted: 23 September 2025

Available online 5 October 2025

Keywords:

Sale of Hair, Permissible Transactions, Sale of Body Parts, Ownership over the Body, Human Dignity.

ABSTRACT

Although extensive research has been conducted on the transaction of human body parts, no scientific research has been observed regarding the legal status of trading in natural hair. This is an emerging issue which, at first glance, might appear unproblematic, but has given rise to disagreements among jurists. To elaborate, in the Iranian legal system and Imamīyah jurisprudence, the sale and purchase of natural human hair is not faced with any legal, religious, or ethical prohibition, provided the conditions for the validity of the contract are observed. However, some Sunni jurists, holding opposing views, believe that the sale and use of human hair is not permissible due to its conflict with the principle of respect for human dignity and the necessity of preserving human status. Nevertheless, considering that the concepts of dignity and insult are relative and dependent on time and place, and taking into account the customary changes in society and the dynamism of the religion of Islam in facing emerging issues and the daily needs of society, these views can be moderated. In this research, an attempt has been made, by examining relevant jurisprudential and legal sources, to respond to the objections of opponents of selling human hair and to address the ambiguities that exist due to the novelty of the subject and the absence of a specific legal ruling in this area. These ambiguities include: the specific conditions of this type of transaction, the ruling on a woman selling her hair without her husband's permission, the sale of hair by guardians and custodians on behalf of incapacitated persons, and the transaction of natural hair between a man and a woman and vice versa.

Cite this article: Taghipour Darzi Naghibi, M., H.; Tahmasbpour, V.; Khanlari Bahnamiri, H. (2026). An Analysis of the Legal Status of Selling Natural Hair. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 18(33), 127-166. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6965.2060>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

Today, the use of natural hair in the fashion and beauty industries, as well as for manufacturing wigs and hair prostheses for individuals suffering from hair loss or illnesses such as cancer, has become an increasing necessity. Given the widespread public reception of these products, there is an undeniable need to find valid answers to existing ambiguities and challenges in this field. It is evident that most contemporary legal issues encounter challenges due to legislative gaps, and the sale of natural human hair is no exception. We are currently facing questions regarding the validity of such transactions, the necessary conditions for these sales, the method of delivery, and the manner of utilization. Upon examining numerous jurisprudential and legal sources, it became clear that while Iranian law does not explicitly prohibit the trade of human hair, there are differing opinions in jurisprudential sources, generally stemming from the dignity and respect for the human body and the prohibition of insulting it. Previous research has primarily focused on the sale of human organs or organ donation; however, there is currently no source that has extensively addressed the specific issue of the sale of human hair. Therefore, this research aims to examine the jurisprudential and legal foundations of selling natural hair, explain the varying views of scholars and jurists, and offer solutions for clarifying this issue in light of social developments and new needs. Ultimately, it is hoped that this research will help elucidate the various dimensions of this subject and provide solutions tailored to current challenges.

Method

The authors have employed an analytical-research approach to examine all credible sources relevant to the subject, thereby providing useful solutions for addressing legal ambiguities and gaps. As indicated in the in-text citations and the reference list, numerous authoritative sources — including jurisprudential texts, legal materials, and regulations governing contract law — were reviewed. Due to the physical inaccessibility of all original texts,

some jurisprudential sources were studied through reputable websites such as the "School of Fiqh Digital Library" (lib.efatwa.ir). To ensure reliable and valid results, the authors refrained from using unverified sources or untrustworthy internet portals. Overall, for the authors of this study, the authenticity and credibility of the data were considered the most important factors for the inclusion or exclusion of any source in this research.

Findings

Based on the contents of the various jurisprudential sources examined, the majority of jurists hold that due to the principle of permissibility (*Ibāḥah*), human ownership of one's own body, the principle of the validity of contracts, and narrations related to organ transplantation, there is no prohibition against the sale and use of human hair. Conversely, a minority of jurists, particularly in Sunni jurisprudence, consider the sale of all body parts to be invalid and argue for the prohibition of the use of human hair by others.

Conclusion

Having reviewed the various theories regarding the sale of natural hair, along with the rules of contract and their associated conditions, the conclusion is that in Iranian law and jurisprudence, transactions involving items with rational benefits are considered valid and accepted; products derived from the human body, such as hair, are not excluded from this rule. Naturally, regarding any intervention in the human body, the necessity of preserving health and ensuring no serious harm is caused to the seller remains a primary concern among jurists. Therefore, according to the view of the majority of contemporary Shia authorities, the sale of natural hair is permissible provided that other legal conditions are met. However, this view is not unanimous, as most Sunni jurists consider the sale of natural hair impermissible based on various grounds, including the violation of human dignity and the lack of legitimate utility.

Authors' Contributions

All authors equally contributed to the conceptualization of the article, drafting the initial version, and preparing all subsequent revised and edited versions.

Data Availability Statement

The jurisprudential sources used in the article are publicly accessible through the online platform of the School of Fiqh Library at: <https://lib.efatwa.ir/advanced-search>

Acknowledgements

The authors express their sincere appreciation to all individuals who contributed to the preparation of this article, as well as the anonymous reviewers whose comments were helpful and effective in evaluating the manuscript, and to the esteemed editor of the Journal of Civil Jurisprudential Teachings.

Ethical Considerations

The authors affirm that they have avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

This article has not received any financial support from governmental, commercial, or non-profit funding institutions.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest in the preparation of this article.

Declaration on the Use of AI Tools in the Writing Process

In preparing this article, the authors used the GapGPT website (an Iranian AI tool, available at <https://gapgpt.app/>) for translating the abstract and references into English. After using the tool, they reviewed and edited the generated content and accept full responsibility for the final material.

واکاوی وضعیت بیع موی طبیعی

محمدحسین تقی‌پور درزی نقیبی^۱ | ودیعه طهماسب‌پور^۲ | حسین خانلری بهنمیری^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: mh.taghipour@umz.ac.ir
۲. دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران. رایانامه: vadiehl381@gmail.com
۳. استادیار، گروه حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه دامغان، دامغان، ایران. رایانامه: h.khanlarib@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱ تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳ کلیدواژه‌ها: بیع مو، معاملات جایز، فروش اجزای بدن، مالکیت بر جسم، کرامت انسانی. 	علی‌رغم این‌که در خصوص معامله اعضای بدن انسان پژوهش‌های زیادی صورت گرفته است، اما در خصوص وضعیت معامله موی طبیعی پژوهش علمی مشاهده نشده است؛ مسئله مستحذته‌ای که به‌ظاهر نمی‌توان بر آن اشکالی وارد کرد، اما موجب بروز اختلافاتی بین فقها شده است، باین توضیح که در نظام حقوقی ایران و فقه امامیه، خریدوفروش موی طبیعی انسان مشروط بر رعایت شرایط صحت قرارداد، با منع قانونی، شرعی یا اخلاقی مواجه نیست. اما برخی از فقهای اهل سنت بادیگاه‌های مخالف بر این باورند که فروش و استفاده از موی انسان به دلیل تعارض با اصل احترام به کرامت انسانی و لزوم حفظ شأن انسان جایز نیست. باین حال، با توجه به این‌که مفاهیم کرامت و اهانت، نسبی و وابسته به زمان و مکان بوده و با در نظر گرفتن تغییرات عرفی جامعه، پویایی دین اسلام در مواجهه با مسائل نوپدید و نیازهای روز جامعه می‌توان این دیدگاه‌ها را تعدیل نمود. این تحقیق با بررسی منابع فقهی و حقوقی مرتبط، به ایرادات مخالفان فروش موی انسان پاسخ داده و ابهاماتی را که به دلیل نوظهور بودن موضوع و نبود حکم قانونی مشخص در این زمینه وجود دارد، روشن ساخته است؛ ابهاماتی چون شرایط خاص این نوع معاملات، حکم فروش موی زن بدون اجازه شوهر، فروش موی افراد محجور توسط اولیا و سرپرستان، معامله موی طبیعی بین زن و مرد و بالعکس.

استناد: تقی‌پور درزی نقیبی، محمدحسین؛ طهماسب‌پور، ودیعه؛ خانلری بهنمیری، حسین. (۱۴۰۵). واکاوی وضعیت بیع موی طبیعی. آموزه‌های فقه مدنی، ۱۸ (۳۳)، ۱۲۷ - ۱۶۶.
<https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6965.2060>
ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

© نویسندگان.

مقدمه

موضوع خرید و فروش موی طبیعی از جنبه‌های مختلف فقهی، حقوقی و اجتماعی، جایگاه قابل توجهی در مباحث معاصر دارد. در جوامع امروز، استفاده از موهای طبیعی در صنعت مد و زیبایی، ساخت کلاه‌گیس یا موی مصنوعی و پروتزهای مو برای افرادی که دچار ریزش مو یا بیماری‌هایی مانند سرطان هستند، به یک نیاز روزافزون تبدیل شده است و به جهت استقبال گسترده مردم از این محصولات، روزانه معاملات متعددی در جهت خرید و فروش موی انسان منعقد می‌گردد. عموماً مسائل مستحدثه به جهت خلأ قانونی چالش‌هایی را به همراه دارند و مسئله خرید و فروش موی طبیعی نیز از این قاعده مستثنی نیست. لذا امروزه با پرسش‌هایی درباره وضعیت صحت این معامله و شرایط لازم برای این قبیل خرید و فروش‌ها مواجه هستیم. از دیدگاه فقهی، مسائل مرتبط با خرید و فروش اعضای بدن، از جمله مو، همواره یکی از مباحث مورد بحث در میان فقها بوده است. سؤال اصلی این است که آیا انسان مالک بدن خود است و می‌تواند اجزای آن را به فروش برساند؟ در فرض جواز فروش اجزا و تولیدات بدن از قبیل موی انسان، چه نکاتی علاوه بر عمومات صحت قرارداد باید مد نظر قرار گیرد؟ همچنین، موضوعاتی مانند نجاست، حرمت اهانت به بدن و نیت شخص فروشنده که در اصطلاح حقوقی مشروعیت جهت نامیده می‌شود نیز در این زمینه محل تأمل خواهد بود و به ویژه در نظام فقهی اسلامی، درک این مسئله نیازمند تحلیل مبانی نظری مرتبط با کرامت انسانی، حق تصرف در بدن و جایگاه مو در احکام شرعی است.

از جنبه حقوقی، علاوه بر اینکه خرید و فروش موی طبیعی باید در چارچوب قوانین مدنی و تجاری مورد بررسی قرار گیرد، جدای از بحث قانون باید به رعایت جنبه‌های اخلاقی و انصافی در خصوص معاملات مربوط به جسم انسان توجه شود. آنچه در پژوهش‌های سابق مورد بررسی نویسندگان قرار گرفته، درخصوص خرید و فروش اعضای بدن انسان و یا اهدای عضو بوده و تاکنون منبعی که به‌طور تفصیلی بیع تولیدات بدن از جمله موی انسان را تشریح نموده باشد، موجود نیست.

در مباحث پیش رو، نگارنده بر آن است تا ضمن بررسی مبانی فقهی و حقوقی خرید و فروش موی طبیعی، دیدگاه‌های مختلف علما و حقوقدانان را شرح داده و با توجه به تحولات اجتماعی و نیازهای جدید، راهکارهایی را برای تبیین صحیح این مسئله ارائه دهد. در نهایت، امید است که این پژوهش بتواند به روشن‌تر شدن ابعاد مختلف این موضوع و ارائه راه‌حل‌های متناسب با چالش‌های موجود کمک کند.

۱. بیان کلیات و امکان‌سنجی معامله اجزای بدن

از دیرباز، اقسام مختلفی از معاملات با در نظر گرفتن نیازهایی که برای اشخاص ایجاد می‌شد، رواج یافت و با پیشرفت علم و ایجاد مسائل جدید، به تدریج شکل و شیوه این قراردادهای دستخوش تحول گردید؛ به گونه‌ای که امروز شاهد نقل و انتقال چیزهایی از قبیل ارز دیجیتال، اجزای بدن انسان، نرم‌افزارها و امثال این موارد هستیم که بعضاً در سالیان گذشته محال یا ناممکن به نظر می‌رسید، ولی طی گذشت زمان و در جهت رفع نیازهای بشر، عقل و عرف جواز چنین معاملاتی را تأیید نمود.

بحث و بررسی درخصوص موضوع معامله، یا کالایی که به فروش می‌رسد، از گذشته تاکنون در کتب و اقوال فقها و حقوقدانان از موضوعات حائز اهمیت بوده و هر یک از آن‌ها سعی داشته‌اند با در نظر گرفتن ضوابط و معیارهایی، جواز یا بطلان معاملات را تبیین نمایند. به همین جهت، نظریات مختلفی در این خصوص بیان گردیده است.

برخی از فقها برای صحت معامله، شرط وجود منفعت عقلایی را مد نظر قرار داده‌اند و معتقدند چنانچه در خرید و فروش کالایی منفعتی مشروع و متعارف وجود داشته باشد، آن مال قابلیت نقل و انتقال را ضمن عقد بیع خواهد داشت (مسجدسرای، ۱۳۸۸، ص ۵۹). و برخی دیگر از فقها نیز فروش هر آنچه که در آن نفع و مصلحتی مشروع در جهتی از جهات وجود داشته باشد را جایز دانسته‌اند و لذا با این دیدگاه، طیف وسیعی از کالاهایی که مورد نیاز اشخاص است و معامله آن سودمند باشد، قابل خرید و فروش خواهد بود (انصاری، ۱۴۳۰، ص ۱۶۶-۱۶۷) و (حسین بن شعبه حرانی، ۱۳۸۷، ص ۶۰۱).

نظر به اینکه امروز خرید موهای طبیعی به قصد به کارگیری آن در صنعت آرایشی و بهداشتی، ساخت پروتز مو یا موی مصنوعی، عروسک سازی و کاربردهای مشابه انجام می شود، درخصوص صلاحیت داشتن این موضوع برای معامله و منفعت عقلایی آن تردیدی وجود ندارد.

در میان حقوقدانان و مواد قانونی نیز برای اینکه کالایی قابلیت فروش را داشته باشد، وجود برخی از شرایط در آن ضروری می باشد که در ادامه به شرح آن درخصوص موضوع محل بحث، یعنی خرید و فروش موی طبیعی خواهیم پرداخت.

۲. رابطه انسان با جسم او

برای اینکه اشخاص بتوانند اجزای بدن خودشان را در قالب عقود مختلف به صورت معوض یا بلاعوض منتقل یا واگذار نمایند، مشابه سایر تصرفات قانونی باید نسبت به آن مالکیت داشته یا حق انجام چنین عملی برای آن ها وجود داشته باشد. مالکیت در لغت به معنی مالک بودن و حقی است که انسان نسبت به شیء دارد و می تواند هرگونه تصرفی در آن بکند، بجز آنچه که مورد استثنای قانون است (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۳، ص ۱۹۹۹۸). در تعریف حقوقی نیز مالکیت عبارت است از حق استعمال و بهره برداری و انتقال یک چیز به هر صورت، مگر در مواردی که قانون استثنا کرده باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ص ۵۹۹).

به همین جهت در ابتدا این سؤال مطرح می گردد که آیا می توان اعضای بدن را ملک انسان دانست و در آن تصرف مالکانه نمود، یا اینکه برای انسان صرفاً حق انتفاع و بهره برداری از جسم در طی حیات وی وجود دارد؟ چنانچه انسان مالک جسم خود باشد، این حق را خواهد داشت که اجزای بدن خود را ذیل عقود مختلف قانونی به دیگران منتقل نماید.

برخی فقها قائل بر این هستند که انسان بر جسم و نفس خود سلطه دارد و به همین جهت می تواند هرگونه که بخواهد در آن تصرف نماید (مؤمن قمی، ۱۳۸۶، ص ۱۶۳). بنای عقلانیز بر این می باشد که انسان ها بر اموال و نفس خود مسلط بوده و دارای حق تصرف در آن می باشند، و نزد شارع نیز این قاعده در جهت حمایت از آزادی و عدم سخت گیری بر بشر پذیرفته شده است (محسنی، ۱۳۸۲، ص ۲۱۷).

مرحوم دکتر شهیدی نیز معتقدند انسان نسبت به اعضای بدن خود از مالکیت برخوردار است، زیرا تصرف و حق اختصاصی نسبت به یک شیء موجب حصول مالکیت نسبت به آن می‌گردد و این مالکیت ذاتی از بارزترین مصادیق مالکیت حقوقی به شمار می‌آید (شهیدی، ۱۳۸۶، ص ۳۴۹).

برخلاف این افراد، برخی از فقها بر این باورند که خرید و فروش عضو مقطوع از بدن صحیح نیست، زیرا ملک فروشنده محسوب نمی‌گردد، و انسان صرفاً حق دارد از اجزای بدن خود مادی که در قید حیات است، بهره‌برداری و استفاده معقول نماید، نه اینکه مالک بدن خود گردد (فیض طالب، ۱۳۸۸، ص ۲۰ و ۶۷).

به دیدگاه نگارنده، نظر به اینکه امروزه تصرفاتی در جسم از قبیل اهدای خون، پیوند عضو، پیوند مغز استخوان، اهدای سلول جنسی به آزمایشگاه، فروش موی طبیعی و همچنین فروش شیر مادر در اکثریت جوامع به صورت قانونی پذیرفته شده و مورد حمایت دولت‌ها نیز می‌باشد، باید قائل بر جواز تصرف انسان در اجزای بدن خود و اعتبار این گونه معاملات باشیم، زیرا لازمه چنین تصرفاتی این است که انسان نسبت به جسم خود حق دخل و تصرف داشته باشد. البته لازم به ذکر است که این قبیل تصرفات با برخی محدودیت‌ها نیز مواجه است و باید به گونه‌ای باشد که باعث ورود آسیب جدی به جسم، اختلال در عملکرد بدن، ضرر غیرقابل جبران و حقارت و خواری جسم و کرامت انسان نشود. بنابراین چنانچه ضرر وارده بر اثر تصرف ناچیز و قابل اغماض باشد و در عملکرد جسم تأثیر قطعی و غیرقابل جبران نداشته باشد، می‌توان حکم بر جواز آن صادر نمود.

۳. وضعیت معامله موی طبیعی در فقه شیعه و اهل تسنن

۳-۱. در کتب فقهی اهل سنت

در میان کتب فقهی اهل سنت، برخی از فقها به موضوع فروش موی طبیعی اشاره کردند و نظریات متعددی در این خصوص مطرح گردیده است. به عنوان مثال، در برخی از منابع فقه شافعی، فروش موی انسان را جایز ندانسته‌اند با این استدلال که هر آنچه فروش آن در حال اتصال جایز نباشد، فروش آن در حال انفصال نیز جایز نیست؛ مانند موی انسان (نووی، ۲۰۰۹، ص ۲۰۷۴). همچنین در میان فقهای مذهب

حنبللی نیز این دیدگاه مطرح شده که استفاده از موی انسان با وجود اینکه پاک است، به خاطر حرمت و احترام انسان جایز نیست (بهوتی، ۲۰۰۳، ص ۷۰).

در فقه حنفی نیز بیان گردیده که فروش موی انسان و بهره گرفتن از آن جایز نیست، زیرا انسان کرامت دارد و نباید اجزای بدن او با خرید و فروش بی ارزش شود (بابرتی، بی تا، ص ۴۲۵). به علاوه، در منبع فقهی دیگری فروش موی انسان و بهره برداری از آن را به خاطر کرامت جسم انسان جایز ندانسته اند و همچنین به سخن پیامبر اکرم (ص) نیز استناد کرده اند که فرمودند: «لَعَنَ اللَّهُ الْوَاصِلَةَ وَ الْمُسْتَوْصِلَةَ» (ابن نجیم، بی تا، ص ۸۸). برخی دیگر از فقهای مذهب حنفی نیز فروش موی انسان را در شمار مکاسب حرام آورده اند (شیبانی، ۱۴۱۱، ص ۳۲۸).

در کتاب «بدائع الصنائع فی ترتیب الشرایع» نیز قید شده که خرید و فروش موی انسان جایز نیست، نه به خاطر اینکه نجس باشد، بلکه به خاطر احترام و کرامت انسان که فروش اجزای جسم او موجب ابتذال و اهانت به آن می شود، و استفاده از مویی که معامله می شود نیز به جهت سخن پیامبر (ص) در خصوص لعنت خدا بر کسانی که موی دیگران را به موی خود متصل می کنند، جایز نیست (کاسانی، ۱۳۹۴، ص ۱۴۲). در خصوص فروش مویی که از سر انسان زنده چیده می شود نیز از امام مالک، پیشوای مذهب مالکی، سؤال شد و ایشان چنین عملی را مکروه دانست (خرشی، ۱۴۲۷، ص ۱۶۵). مطابق این دیدگاه، فروش اجزای بدن حتی پس از مرگ نیز جایز نیست، زیرا حرمت و کرامت شخصی که فوت شده مانند انسان زنده است (مالک بن انس، ۱۹۸۵، ص ۲۳۸).

در منابع متعدد دیگری نیز فقهای اهل سنت به لحاظ حکم تکلیفی قائل بر حرمت خرید و فروش موی طبیعی بوده اند یا دست کم آن را مکروه دانسته اند (نفاوی، ۱۴۱۸، ص ۵۰۸؛ ابن قدامه، ۱۴۲۷، ص ۱۵۴). به نظر می رسد مطابق دیدگاه فقهای اهل سنت، افزون بر فروش اعضای مهم و حیاتی بدن که منجر به آسیب جدی و ضرر غیرقابل جبران بر جسم می گردد، بهره برداری از سایر اجزای بدن انسان هم جایز نیست، حتی اگر هیچ ضرری نداشته باشد (سنبهلی، ۱۴۰۸، ص ۶۱-۶۲).

غالب نظریات ارائه شده در خصوص عدم جواز بیع موی انسان نزد اهل سنت

بدون توجه به مشروعیت جهت معامله و انگیزه طرفین، به صورت مطلق بیان شده است. ابن منذر در این خصوص بیان داشته که هیچ خیری در فروش موی انسان نیست و فروش و استفاده از آن جایز نمی باشد (ابن منذر، ۱۴۰۵، ص ۲۷۹). همچنین آنچه در شرح نووی آمده نیز دلالت صریح بر حرمت وصل مو به صورت مطلق دارد (عبدالنصر بن خضر، بی تا، ص ۴۵۰).

اما برخی از فقها به جهت حيله و تدلیس قائل بر حرمت معامله و استفاده از موی انسان شده اند، زیرا پیامبر (ص) زنانی را که مو وصل می کردند، اهل دروغ و تزویر نامید (ابن حجر عسقلانی، بی تا، ص ۳۷۵) و این حضرت نهی فرمودند که زن چیزی را به سر خود وصل کند تا با این کار مردم را فریب دهد یا چیزی را برخلاف واقع نشان دهد (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲، ص ۱۶۷۹). از همین رو امام نووی بیان داشته که وصل کردن مو نوعی فریب و تدلیس محسوب می گردد (نووی، ۱۳۴۷، ص ۱۰۷). در برخی متون مقرر شده که وصل مو در صورت اجازه شوهر جایز است، اما همچنان نظر مشهور بین فقهای حنابله، حرمت مطلق این عمل حتی با اجازه شوهر می باشد. در مقابل، در کتاب «الوسیط» مقرر شده که به دیدگاه شافعیان، تحریم فقط به خاطر تدلیس و فریب معنا پیدا می کند و در صورت اذن شوهر، قول بر جواز اصح می باشد؛ زیرا آنچه حرام است وصل مو به خاطر فریب است و این گونه استفاده از مو جایز نیست (اهل حدیث، ۱۴۳۲، ج ۹۸، ص ۳۴).

به دیدگاه فقهای حنفیه، معامله اعضای بدن انسان ها فارغ از اینکه جهت معامله چه باشد، حرام است و رضایت طرفین در این مسئله هیچ اعتباری ندارد. لذا فروش موی انسان از بیع های باطل است، زیرا مورد معامله چیزی است که استفاده از آن حرام می باشد (اهل حدیث، ۱۴۰۵، ج ۷۳، ص ۲۸۷).

با بررسی مجموع نظریات مطرح شده، اجماع فقهای اهل سنت بر عدم جواز فروش موی انسان و بهره برداری از آن است و در اکثر منابع علت این حکم، تحقق حکمت شرعی مبنی بر صیانت و پاسداشت بدن انسان و جلوگیری از خوار شدن او می باشد. با این حال، باید توجه داشت که اگر ضرورتی وجود داشته باشد، مانند کاشت موی انسان به منظور درمان یا حفظ سر در برابر عوامل طبیعی یا دریافت پول

برای رفع حوائج ضروری، چنین معامله‌ای جایز است، زیرا بیع کالاهایی که در حالت اختیار حرام یا مکروه است، در حالت اضطرار جایز می‌باشد (عبدالنصر بن خضر، بی تا، ص ۱۶۲). به علاوه، قاعده فقهی «الضرورات تبیح المحظورات» (ضرورت‌ها امور ممنوع را مباح می‌کند) و قاعده «الضرر الأشد یزال بالضرر الأخف» (ضرر شدیدتر با ضرر خفیف تر رفع می‌شود) نیز مؤید همین موضوع می‌باشند.

پس از مطالعه نظریات فوق، این پرسش مطرح می‌گردد که آیا اصل امتنانی کرامت انسان را می‌توان مانعی در مسیر اعمال اصل حاکمیت اراده دانست و بدین وسیله آزادی عمل اشخاص را محدود نمود؟

در پاسخ می‌توان گفت که کرامت انسان هم در قرآن کریم و هم در قانون اساسی ایران به عنوان اصلی مهم و انکارناپذیر پذیرفته شده و سایر حقوق اساسی انسان از جمله حق حیات، حق بر تعیین سرنوشت، حق مالکیت و حق آزادی، نتیجه پذیرش کرامت انسان و ارزش والای مقام اوست. به همین جهت، احکام عبادی، حقوقی، فردی و اجتماعی با در نظر گرفتن حفظ کرامت انسان و همسو با آن وضع شده و اعمال و رفتار خلاف شأن انسان مثل شکنجه، وهن، تخفیف و استفاده ابزاری از او ناپسند و مذموم می‌باشد. یکی از مهم‌ترین حقوق انسان، آزادی است؛ به این معنا که بتواند هر رفتاری را که منجر به ضرر و زیان به خود یا دیگران نشود، انجام دهد و یک جلوه از این حق تحت عنوان اصل حاکمیت اراده و آزادی قراردادها در دانش حقوق مطرح شده است. منتها این آزادی رها و افسارگسیخته نیست و به جز تعداد اندکی، همه اندیشمندان و بزرگان آزادی را به طور مشروط و مقید قبول کرده‌اند. به همین جهت، آزادی انسان با تعیین مرز و قیدهایی محدود شده و اعمال اصل حاکمیت اراده نباید به گونه‌ای باشد که فرد مرتکب رفتاری مغایر با اصول و قواعد اهم از جمله کرامت انسانی و قاعده لا ضرر شود و برای انسان ذلت و پستی به همراه داشته باشد. اذلال به معنی ذلیل کردن خود و تن دادن به پستی و فرومایگی است. به عنوان مثال، چنانچه فروش موی انسان منجر به اهانت یا خواری او گردد، با توجه به آیات و روایات به نظر می‌رسد که اقدام به چنین رفتاری حرام باشد؛ زیرا بر مسلمان و مؤمن حرام است که خودش را خوار یا نفشش را هتک کند و به هر طریق ضرر روحی

یا بدنی برای خود ایجاد نماید. اعمال چنین محدودیتی در جهت حفظ شأن انسان و حرمت او، نه تنها با اصل امتنانی کرامت مغایرت ندارد، بلکه در جهت اجرای هرچه صحیح‌تر آن اصل خواهد بود.

منتها نکته قابل توجه این است که اگرچه حکم الهی مبنی بر حفظ کرامت انسانی همواره ثابت است، اما مصادیق توهین و حرمت می‌تواند متفاوت باشد، زیرا کرامت و اهانت امور نسبی و متغیر هستند؛ به این معنا که در زمان و مکان متفاوت، مصادیق آن تغییر پیدا می‌کند (ناصری مقدم و سلطانی، ۱۳۹۹، ص ۲۸۲). مثلاً در موضوع محل بحث، ممکن است فروش موی انسان که در گذشته امری نامتعارف و از مصادیق توهین و تذلیل فروشنده بود، امروزه به جهت تغییر عرف جامعه و رواج این قبیل معاملات، دیگر از مصادیق اهانت تلقی نگردد. لذا می‌توان با توجه به پویایی دین اسلام نسبت به مقتضیات روز و اجرای اصل حاکمیت اراده، دیدگاه فقهای اهل سنت را در این خصوص تعدیل نمود و معامله خرید و فروش موی طبیعی را، چنانچه در حال حاضر خلاف شأن و کرامت انسان محسوب نگردد، صحیح تلقی کرد.

۲-۳. در کلام فقهای شیعه

در میان فقهای شیعه، قراردادهای مربوط به جسم انسان همواره از موضوعات مهم و چالش برانگیز بوده و نظریات گوناگونی در این خصوص ارائه شده است که در ادامه برخی از آن‌ها را شرح می‌دهیم:

محمد بن مکی عاملی جزینی (شهید اول) در کتاب دروس خود در خصوص آنچه که صلاحیت داد و ستد را دارد، فرمودند که بیع آنچه که غالباً منفعت عقلایی در آن متصور نیست، جایز نمی‌باشد؛ مانند حشرات و تولیدات مطهر بدن انسان که در نص کتاب از آن‌ها تحت عنوان «فضلات الانسان» یاد شده و شامل ناخن، مو و خون انسان می‌شود (شهید اول، ۱۴۱۷، ص ۱۶۷).

در خصوص دیدگاه مذکور باید به این نکته اشاره نمود که منفعت عقلایی مطابق دیدگاه انسان متعارف و سودمندی عرفی یک کالا تعیین می‌گردد. امروزه از موهایی که به خرید و فروش می‌رسد، در صنعت ساخت پروتز مو، انجام اکستنشن و متصل

کردن آن به موی اشخاص دیگر، تهیه کلاه گیس یا موی مصنوعی استفاده می شود و این موضوع با استقبال بسیاری از افراد مواجه شده است، بخصوص کسانی که به دلیل ریزش مو، مشکلات ژنتیکی یا ابتلا به سرطان موهای خود را از دست داده اند. لذا ممکن است با گذر زمان و ارتقای علم و فناوری، آنچه که سابقاً قابلیت استفاده نداشته، امروزه مورد استفاده مردم واقع گردد. به همین جهت برخی از فقهای معاصر قائل بر این هستند که نزدیک به صواب، جواز بیع اجزای بدن و از جمله موی انسان است، در زمانی که نفع (مانند عصر حاضر) در انجام آن معامله وجود دارد (خمینی، ۱۳۹۲، ص ۵۷).

آیت الله خامنه ای در پاسخ به این سؤال که فروش عضوی از اعضای بدن در حال حیات جایز است یا نه، پاسخ دادند که: در برخی از اعضای بدن اشکالی ندارد؛ ایشان همچنان خرید و فروش موهای بلند و استفاده از آن را برای سایر افراد جایز دانسته اند (خامنه ای، ۱۳۹۵، ص ۵۰).

آیت الله نوری همدانی در خصوص این موضوع فرمودند که: دلیلی بر عدم جواز فروش فی نفسه به نظر نمی رسد، مگر اینکه خطر جانی یا عوارض غیرقابل تحمل در پی داشته باشد که در این صورت فروش یا انتقال آن عضو از بدن جایز نیست (نوری همدانی، ۱۳۸۸، ص ۲۵۱).

آیت الله محمدرضا نگو نام دیدگاه خود را به این صورت مطرح نمودند که: انسان زنده می تواند هر عضوی از خود را که مایل باشد، با گرفتن مبلغی یا به صورت هدیه به دیگری منتقل نماید، به شرط آنکه از دست دادن این عضو باعث اختلال جسمی یا مخاطره جانی برای او نباشد. البته نباید فقر در جامعه به اندازه ای باشد که این گونه کارها تنها به خاطر کسب درآمد انجام شود (نگو نام، ۱۳۸۶، ص ۱۰۴).

آیت الله فاضل لنکرانی در خصوص خرید و فروش اجزای بدن بیان نموده اند که: دلیلی بر عدم جواز فروش فی نفسه به نظر نمی آید، مگر اینکه از دست دادن آن خطر جانی یا عوارض سخت و غیرقابل تحملی در پی داشته باشد که در این صورت جایز نخواهد بود (موحدی لنکرانی، ۱۳۸۳، ص ۵۶۸).

آیت الله نجفی نیز در پاسخ به سؤالی که در پایگاه اینترنتی ایشان شد، فرمودند:

مادامی که انسان زنده است، حق فروش یا اهدای هر یک از اجزای بدن خود را دارد، البته به شرطی که این اقدام در سلامتی فرد اختلالی ایجاد نکند. به علاوه در استفتائاتی که در پایگاه اینترنتی مراجع تقلید به عمل آمده نیز، آیت الله خامنه‌ای، آیت الله سیستانی، آیت الله مکارم شیرازی، آیت الله وحید خراسانی، آیت الله شبیری زنجانی و آیت الله فاضل لنکرانی فتوا مبنی بر جواز خرید و فروش موی انسان صادر نموده‌اند.

البته حکم به جواز بیع موی انسان نزد فقهای امامیه با فرض وجود سایر شرایط صحت عقد صادر شده است. مثلاً در فقه شیعه و نظام حقوقی ایران، از مهم‌ترین شروط صحت قرارداد این است که جهت یا انگیزه‌ای که معامله‌کننده از تشکیل عقد در سر می‌پروراند، مشروع باشد و به این نکته در ماده ۱۹۰ قانون مدنی اشاره شده است. لذا چنانچه جهتی که در معامله به آن تصریح می‌شود نامشروع باشد، طبق ماده ۲۱۷ قانون مدنی، معامله باطل خواهد بود. در حقوق امامیه، جهت نامشروع هنگامی سبب بطلان عقد است که طرف دیگر بر آن آگاهی داشته باشد (شهیدی، ۱۳۹۹، ص ۹۵-۹۶). مثلاً چنانچه بدانیم انگیزه خریدار از خرید موی طبیعی، به نمایش گذاشتن آن مقابل نامحرم و ایجاد مفسده یا ترویج بی‌حجابی است، این اطلاع از انگیزه نامشروع سبب بطلان عقد خواهد بود.

۴. ادله جواز و عدم جواز معامله اجزای بدن انسان

۴-۱. دلایل مخالفان بیع اجزای بدن

۴-۱-۱. عدم مالکیت انسان بر جسم خود

به دیدگاه برخی از فقها، انسان مالکیتی بر جسم خویش ندارد و بدن انسان تحت مالکیت و سلطه خداوند است، لذا صرف اختیار بر جسم خویش دلیل کافی برای اثبات حق مالکیت بر اجزای بدن و جواز هرگونه تصرف در آن محسوب نمی‌گردد (ابن‌الاحمد، ۱۴۲۷، ص ۱۵۴). طبق این دیدگاه، انسان حر و اجزای بدن او از جمله مو و استخوان، قابل معامله نیستند.

۲-۱-۴. عدم مالیت اجزای بدن برای فروش

برخی قائل بر این هستند که اجزای بدن مالیت ندارند و پرداخت ثمن در ازای خرید آن‌ها اکل مال به باطل محسوب می‌گردد؛ به همین جهت معامله عضو جدا شده را به جهت فقدان منفعت حرام دانسته‌اند (ابن قدامة، ۱۴۱۷، ص ۳۶۴). البته باید به این نکته توجه داشت که این دیدگاه در زمانی که نفع عقلایی و قابلیت انتفاع از اجزای خریداری شده وجود نداشته باشد، معقول به نظر می‌رسد؛ در حالی که امروزه وضعیت به گونه‌ای دیگر است و منافع عقلایی متعددی برای معامله اجزای بدن وجود دارد.

۳-۱-۴. احترام جسم انسان و هتک حرمت آن با خرید و فروش

طبق این دیدگاه، انسان از دیدگاه شارع مقدس دارای کرامت و جایگاه ویژه‌ای است و جدا نمودن اجزای بدن را در تعارض با حفظ حرمت و کرامت انسانی می‌دانند و در نتیجه قائل به عدم جواز خرید و فروش اجزای بدن شده‌اند. برخی از فقهای شیعه با عنایت به شرافت و کرامت نفس انسان، قائل به منع خرید و فروش اجزای بدن مانند سایر کالاهای مادی هستند، زیرا با این عمل، ارزش و اعتبار نفس انسان به اشیاء مادی تشبیه می‌شود، در حالی که جسم انسان قابل قیمت‌گذاری و داد و ستد نیست. همچنین برخی از فقهای اهل سنت نیز جدا نمودن اجزای بدن، از جمله موی انسان را چنانچه به قصد خرید و فروش باشد، مغایر با حفظ شأن و مقام والای انسانیت دانسته‌اند (خسرو، بی‌تا، ص ۱۷۲).

۴-۱-۴. حرمت خرید و فروش خون به عنوان یکی از اجزای بدن

این موضوع از دیگر دلایلی است که مخالفان خرید و فروش اجزای بدن به آن استناد نموده و در توجیه این دیدگاه به روایاتی اشاره کرده‌اند. علت اصلی چنین حکمی، عدم استفاده مشروع و عقلایی از خون بود. مثلاً از امام علی (ع) نقل شده است که: «در گذشته اعراب استفاده‌ای به جز خوردن از خون نمی‌کردند و روایت شده که آن‌ها علّهم می‌خوردند، یعنی غذایی که از ترکیب خون و پشم شتر تهیه می‌شد». همچنین علامه حلی در کتاب «نهاية الأحکام» خود، خرید و فروش خون را به خاطر نجاست آن و عدم وجود منفعت در آن حرام دانسته است (علامه حلی، ۱۴۱۰).

ج ۲، ص ۴۶۵). اما باید امروزه در نقد این دیدگاه بیان کرد که در خرید و فروش خون و سایر اجزای بدن، منافع متعددی متصور است.

درخصوص مویی که از سر انسان جدا شده، نظر صحیح در مذهب که اصحاب بر آن اتفاق دارند و برخی از فقها به آن اشاره نموده‌اند، طهارت است. البته برخی قائل بر نجاست موی انسان‌ها بجز موی پیامبر اکرم (ص) هستند و برخی دیگر فقط موی اشخاص غیرمسلمان را نجس دانسته‌اند (مرداوی، بی‌تا، ص ۹۳).

۴-۵. حرمت تغییر در خلقت خداوند (آیه تبیتک)

برخی با استناد به این موضوع که جدا نمودن اجزای بدن و پیوند آن به شخص دیگر به منزله ایجاد تغییر و دخالت در آفرینش خداست، آن را از مصادیق آیه تبیت (تبدیل خلقت) و حرام دانسته‌اند. در این آیه، عبارت «فَلْيَعْيَرَنَّ خَلْقَ اللَّهِ» اشاره به تغییر آفرینش خدا توسط بشر دارد و این از راه‌هایی است که شیطان از طریق آن انسان را از خدا دور می‌نماید. زنان از وصل کردن مو نهی شده‌اند، و در مذهب مالک، این نهی به معنای حرمت آن است، به استناد حدیثی که می‌گوید: «لَعَنَ اللَّهُ الْوَأَصْلَةَ وَالْمُسْتَوْصِلَةَ» (خداوند زنانی را که مو به مو متصل می‌کنند و زنانی را که چنین درخواستی دارند، لعنت کند).

البته حرمت وصل کردن مو به مو به زنان محدود نمی‌شود، زیرا این کار موجب تغییر در خلق خدا می‌شود. اما چون این عمل بیشتر در بین زنان رایج است، در حدیث به آن‌ها اختصاص داده شده است؛ به ویژه زمانی که موی آن‌ها کوتاه باشد یا مویی نداشته باشند، موی دیگران را به مو خود متصل می‌کنند، یا وقتی که موهایشان سفید شده، موی سیاه را به آن وصل می‌کنند تا ظاهر آن سیاه شود و همسرشان را فریب دهند.

با این حال، از مفهوم وصل کردن می‌توان نتیجه گرفت که اگر مو را بدون اتصال بر سر خود قرار دهد، اشکالی ندارد؛ چنانکه قاضی عیاض تصریح کرده است. در این حالت، این عمل مشابه بستن نخ‌های تابیده شده مانند نوارهای پشمی و ابریشمی است که زنان برای زینت به کار می‌برند، و چنین کاری مورد نهی قرار نگرفته و در زمره انواع زینت محسوب می‌شود (نفراوی، ۱۴۱۸، ص ۵۰۸).

در کتاب «معانی الأخبار» از احمد بن محمد بن هيثم نیز نقل شده است که: رسول خدا (ص) لعنت کرده است: زنی که موی خود را به موی زن دیگری متصل می‌کند (واصله) و زنی که این کار بر روی او انجام شود (مستوصله) و... (ابن بابویه، ۱۳۶۱، ص ۲۵۰).

با این حال، راوی می‌گوید: گفتم که به ما رسیده است که رسول خدا (ص) واصله را در معنی وصل کننده مو لعنت کرده است. پس امام فرمودند: موضوع اینگونه نیست، بلکه رسول خدا (ص) زنی را که در جوانی زنا کرده است و هنگامی که پیر شد، زنان را به سوی مردان هدایت می‌کند، لعنت کرده است. پس او همان واصله و موصوله است. و این سخن در خصوص پیوند مو به اشتباه تفسیر شده است؛ ضمن اینکه هرگونه قطع عضو و تغییری نیز مشمول این آیه نمی‌گردد.

۴-۱-۶. لزوم دفن اجزای جدا شده از بدن

از دیگر دلایل مخالفان فروش اعضای بدن این است که اجزای بدن پس از جدا شدن از جسم نجس هستند و باید دفن شوند، بنابراین امکان خرید و فروش آنها وجود ندارد. در توجیه این دیدگاه به آیه ۲۱ سوره عبس استناد نموده و قائل بر این هستند که جدا نمودن اجزای بدن به منظور معامله‌ی آن، چون منجر به دفن نکردن جزئی از جسد می‌شود، مطلقاً ممنوع است. در کتب برخی از فقهای اهل سنت این موضوع تصریح شده که هر جزئی از بدن انسان مانند مو و ناخن، چنانچه از جسم جدا گردد، باید دفن شود (ابن عابدین، ۱۴۲۳، ص ۵۵۲).

۴-۱-۷. تجاوز به نفس و قطع عضو از موجبات قصاص و پرداخت دیه است

این دلیل نیز توسط مخالفان فروش اجزای بدن مورد استناد قرار گرفته است، با این استدلال که چون برای جدا نمودن جزئی از جسم انسان از جمله مو، در قانون مجازات اسلامی دیه در نظر گرفته شده، نمی‌توان انفصال آنها را به منظور خرید و فروش جایز دانست.

در نقد این دیدگاه می‌توان گفت در صورت رضایت خود شخص مادامی که زنده است، یا اولیای او پس از مرگش، این استدلال مردود خواهد بود، زیرا قصاص و دیه نیز با چنین رضایتی ساقط می‌گردد.

۲-۴. دلایل موافقان بیع اجزای بدن

۱-۲-۴. سلطنت انسان بر جسم خود

انسان به عنوان موجودی که واجد عقل و اختیار است، به گونه‌ای آفریده شده که به طور طبیعی بر اجزای بدن خودش مسلط باشد و در زندگی روزمره از جسم خود بهره‌برد. به عقیده امام خمینی (ره)، سلطه انسان بر جسم خودش امری عقلایی است و به همین جهت می‌تواند هرگونه که بخواهد در نفس خود تصرف نماید، مگر اینکه منع شرعی یا قانونی در آن خصوص وجود داشته باشد (خمینی، ۱۴۳۴، ص ۳۳). مطابق این دیدگاه، خرید و فروش اجزای بدن در عصر کنونی، نشان از عقلایی بودن تسلط انسان بر جسم خویش دارد و اصل تسلیط و قاعده «الناس مسلطون علی أموالهم و أنفسهم» نیز به درستی این دیدگاه را تأیید می‌نماید. امروزه دخل و تصرف در جسم و نمونه‌گیری برای انجام آزمایشات طبی نیز امری رایج و متعارف شده است و این کار جز با پذیرش سلطه انسان بر جسم خویش ممکن نیست.

۲-۲-۴. قاعده اضطرار و اراده خداوند بر رفع عسر و حرج از زندگی انسان

امروزه غالباً معاملات فروش اجزای بدن از قبیل کلیه، خون و موی انسان از جانب افراد بی‌بضاعت و با انگیزه کسب منفعت اقتصادی و خروج از شرایط اضطرار انجام می‌شود. خداوند در آیات متعددی از جمله آیه ۱۸۵ سوره بقره فرموده است: «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ». از این آیه به وضوح مشخص است که خواست خدا راحت بودن کار بندگان و نفی عسر و حرج بوده و رضایت خداوند در تخفیف حال انسان بوده است، نه تشدید وضعیت آن. چنانچه قائل بر عدم جواز معامله اجزای بدن باشیم، این نظر هم به لحاظ مالی و هم در امور پزشکی و درمانی باعث سختی و دشواری در زندگی انسان‌ها خواهد شد.

۳-۲-۴. اصل برائت

موافقان خرید و فروش اجزای بدن انسان همچنین در توجیه دیدگاه خود به این اصل نیز استناد کرده‌اند، زیرا در فقه چنانچه در خصوص قضیه‌ای تردید ایجاد شود، برای خروج از تردید به اصول مراجعه می‌شود (زراعت و مسجدسرای، ۱۳۹۷، ص ۲۸۲). در

خصوص معامله خرید و فروش موی انسان نیز به جهت اینکه از جانب شارع مقدس دلیلی بر عدم جواز این قبیل معاملات به دست نرسیده و در خصوص حکم واقعی این موضوع تردید داریم، به موجب اصل برائت باید گفت که چنین معاملاتی مباح و جایز است و در مورد آن‌ها حکم حرمت ثابت نیست.

۴-۲-۴. سابقه پیوند اجزای بدن در عصر معصومین (ع)

در روایات متعددی به موضوع پیوند اعضای بدن انسان اشاره شده است و این نشانگر سابقه طولانی این مسئله حتی در عصر امامان (ع) و پیامبران (ص) می باشد. در سالیان گذشته، حتی پیش از اینکه دانش و علم پزشکی به درجه تجویز پیوند عضو ترقی کرده باشد، چنین کاری در خصوص برخی از اعضای بدن انجام می شد. مثلاً در روایتی قید شده است که زراره از امام صادق (ع) نقل کرد: من حاضر بودم وقتی که پدرم از امام علی (ع) در مورد مردی که دندانش افتاده بود و دندان انسان میتی را به جای آن قرار داد، سؤال کرد؛ و امام فرمود: اشکالی ندارد! همچنین در برخی روایات، پیوند اجزای بدن حیوانات مثل دندان گوسفند به جای دندان انسان که افتاده است نیز مورد تصریح قرار گرفته است (حر عاملی، ۱۴۱۶، ص ۴۱۷).

۴-۲-۵. مالیت داشتن اجزای بدن انسان

برخی از فقها بر این عقیده هستند که جسم انسان مالیت دارد و انسان می تواند در جسم خود مانند سایر اموالش تصرف نماید. لذا همان طور که انسان اجازه دارد اموال خود را به دیگران بدهد، به همان صورت نیز می تواند اجزای بدن خود را به دیگری منتقل نماید. عقلاً بر این اصل بنا نهاده اند که انسان بر خود و اموالش در حد کلی سلطه دارد. بر همین اساس، شخص مالک اعضای جدا شده از بدن خود محسوب می شود و می تواند آن‌ها را بفروشد یا ببخشد. بنابراین، تا زمانی که از طرف شرع دلیلی بر منع آن وجود نداشته باشد، می توان این اصل عقلایی را تأیید شده از سوی شارع دانست. این مهم ترین دلیلی است که برای مالکیت اعتباری اعضای بدن می توان به آن استناد کرد، اما در عین حال، رعایت احتیاط و ترک خرید و فروش این اعضا توصیه می شود (محسنی، ۱۴۲۶، ص ۱۸۵).

۴-۲-۶. اصل حاکمیت اراده و اصل اباحه

با توجه به اصل حاکمیت اراده و ماده ۱۰ قانون مدنی، قراردادهایی که افراد منعقد می‌نمایند، چنانچه مخالف صریح قانون نباشد، معتبر خواهد بود. منتها این آزادی در انعقاد قرارداد با دو مانع نظم عمومی و اخلاق حسنه محدود می‌گردد. با این وجود، چنانچه تردید داشته باشیم که آیا معامله فروش موی طبیعی با وجود شرایط قانونی لازم از قبیل جهت مشروع و منفعت عقلایی، با نظم عمومی و اخلاق حسنه در تعارض است، باید اصل عدم مغایرت را جاری نماییم. در یک ضابطه کلی، اگر در معاملات راجع به جسم انسان، عضوی مورد معامله قرار گیرد که فقدان یا از دست دادن آن منجر به آسیب قطعی و غیرقابل جبران یا ایجاد اختلال در عملکرد بدن شود، نمی‌توان فروش آن عضو یا سایر اقسام نقل و انتقالات را صحیح دانست. اما چنانچه موضوع معامله اجزایی از بدن باشد که از دست دادن یا جدا کردن آن ضرری غیردائمی و قابل جبران به همراه داشته باشد، مثل فروش مو، شیر مادر، خون و سایر تولیدات بدن، چنین معاملاتی معتبر خواهد بود، چراکه نص صریحی در قانون یا آرای وحدت رویه مبنی بر منع این گونه معاملات وجود ندارد و در صورت سکوت، باید اصل اباحه را جاری نموده و قائل بر جواز معامله شویم.

۵. شرایط قانونی خرید و فروش موی طبیعی

۵-۱. مالیت داشتن

یکی از شروط لازم برای خرید و فروش اشیاء به صورت قانونی، این است که موضوع معامله مالیت داشته باشد. مال در تعریف لغوی به چیزی اطلاق می‌گردد که در تملک کسی باشد و ارزش مبادله داشته باشد (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۱۹۹۸۴). در اصطلاح حقوقی نیز مال عبارت است از: چیزی که ارزش اقتصادی داشته و قابل تقویم به پول باشد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ص ۵۹۵). نزد برخی از حقوقدانان نیز مال به چیزی اطلاق می‌گردد که مفید باشد و نیازی را اعم از مادی یا معنوی در انسان برآورده نماید؛ همچنین قابلیت اختصاص یافتن به شخص یا ملتی معین را نیز داشته باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۹، ص ۹).

در کلام فقها، همان‌طور که اشاره شد، چیزی مال محسوب می‌گردد که در معامله

آن صلاح و منفعتی عقلایی وجود داشته باشد و انسان نیز شرعاً بتواند مالک آن گردد. به همین جهت، خرید و فروش کالایی که مصرف آن حرام است، مانند مواد مخدر و روان گردان، باطل خواهد بود. امروزه در بسیاری از کشورها، خرید و فروش تولیدات بدن انسان مثل فروش مو، خون انسان و شیر مادر برای تغذیه کودکان دیگر پذیرفته شده و معاملات این چنینی ذیل قواعد بیع کالا انجام می گردد. گاهی اوقات نیز شنیده می شود که این موارد به عنوان مال مورد سرقت واقع می گردد، بنابراین نمی توان انکار کرد که اجزای بدن انسان ارزشمند است و مالیت دارد (امیر معزی، ۱۳۸۰، ص ۵۴).

۲-۵. معلوم و معین بودن

از دیگر شروط لازم برای صحت معامله ای که منعقد شده، معلوم و معین بودن مورد قرارداد است، به گونه ای که رافع جهالت و غرر باشد. در معاملاتی که انجام می شود، ایجاد علم گاه از طریق مشاهده و گاهی نیز با تعیین میزان و جنس و وصف مورد معامله خواهد بود. خرید و فروش موی طبیعی نیز از این قاعده مستثنی نیست. در این معامله، غالباً جهل به موضوع با مشاهده ی حضوری مویی که کوتاه و فروخته می شود، در سالن های زیبایی انجام می گردد. همچنین گاهی اوقات معامله به صورت غیر حضوری منعقد می شود و موی کوتاه شده بدون مشاهده ی حضوری خریداری می گردد. در این صورت، فروشنده پیش از انعقاد قرارداد با ارائه ی اطلاعاتی در خصوص میزان و قد مویی که فروخته می شود بر حسب سانتی متر، وزن مو بر حسب گرم، کیفیت سلامت مو و سایر اوصاف مؤثر بر قیمت، جهالت خریدار را برطرف می نماید و فرض غرر منتفی خواهد شد.

۳-۵. منفعت مشروع و عقلایی

این شرط علاوه بر قانون ایران در کلام فقها نیز بارها مورد تأکید قرار گرفته و مراد از آن منفعتی است که عقلای جامعه استفاده از آن را تجویز کنند. البته عقلایی بودن منفعت همواره متأثر از معیارها و ضوابط زمان و مکان های متفاوت بوده و در طول تاریخ تغییراتی در آن ایجاد گردیده است. در معامله موی طبیعی، به جهت کاربردهای متعددی که برای کالای موضوع معامله متصور است (که سابقاً به آن

اشاره شد)، درخصوص شرط وجود منفعت عقلایی جایی برای تردید باقی نمی ماند.

۴-۵. مقدور التسليم بودن

آنچه که موضوع معامله قرار می گیرد باید قابلیت تسلیم به طرف مقابل را داشته باشد؛ والا قرارداد باطل است. البته قدرت بر تسلیم موضوعیت ندارد، بلکه طریقت دارد؛ یعنی لازم است که مورد معامله در اختیار منتقل الیه قرار گیرد (شهیدی، ۱۳۹۹، ص ۸۵). نکته ی قابل توجه در این شرط، قابلیت یا امکان تسلیم موضوع عقد است و تفاوتی نمی کند که توسط شخص متعهد یا دیگری صورت بگیرد. منتها در قرارداد فروش موی طبیعی، امکان اجبار به تسلیم از طریق حکم دادگاه و مقامات قضایی ممکن نیست، زیرا نمی توان جزئی از بدن دیگری را با قهر و غلبه جدا نمود و این کار بی شک مخالف با نظم عمومی و اخلاق حسنه است. بنابراین، تسلیم مو همواره با اراده فروشنده خواهد بود و بعد از اینکه اراده خود را برای این کار اعلام کرد، عمل کوتاهی مو می تواند توسط دیگران نیز انجام گردد.

۵-۵. سایر شرایط

افزون بر شرایط عام موجود در قانون برای صحت معامله، برخی از شرایط ویژه و اختصاصی نیز در خرید و فروش مو باید رعایت گردد و از جمله این موارد می توان به رعایت ضوابط بهداشتی و بهداشت محیط اشاره نمود و سازوکارهای حرفه ای باید مورد توجه قرار گیرد. لذا بدیهی است که ورود هرگونه آسیب و خسارت به جهت عدم مهارت یا عدم رعایت بهداشت که منجر به ایجاد آسیب نامتعارف و غیرقابل اغماض نسبت به فروشنده موی طبیعی یا شخصی که بعداً از آن استفاده می نماید، مسئولیت قراردادی و یا مسئولیت مدنی به جبران ضرر را برای مسئول ورود ضرر (که غالباً کوتاه کننده مو یا آرایشگر است) به همراه خواهد داشت.

۶. چالش ها و سؤالات پیش رو

۱-۶. فروش موی زوجه

آیا در صورت مخالفت مرد، زوجه می تواند اقدام به فروش موهای خود کند؟
در پاسخ به این سؤال باید به این نکته اشاره کرد که زیبایی ظاهری از گذشته

تاکنون یکی از مهم‌ترین معیارهایی بوده که افراد در زمان ازدواج و تشکیل خانواده به آن توجه داشته‌اند و تأثیر ظاهر در ایجاد تمایل و رغبت به ازدواج چنان اهمیتی داشته که در برخی موارد تدلیس و فریب در ویژگی‌های ظاهری منجر به انحلال زندگی مشترک و فسخ نکاح شده است. امروزه نیز اهمیت ندادن به نظر همسر در انجام برخی از جراحی‌های زیبایی، تنو یا خالکوبی و موارد مشابه که ارتباط مستقیم با تغییرات ظاهری افراد دارند، از شایع‌ترین علل طلاق محسوب می‌گردد. به همین جهت، اگرچه در نص قانون اذن شوهر برای چنین کارهایی لازم دانسته نشده است، با این حال باید در نظر داشت که قانون به تنهایی نمی‌تواند آرامش و سعادت خانواده را تأمین کند. بنابراین بهتر است زن زمانی به ایجاد تغییرات مؤثر در ظاهر خود اقدام کند که رضایت همسرش را اخذ کرده باشد یا دست‌کم بداند که همسرش با انجام آن عمل مخالفتی ندارد. زیرا واقف بر این موضوع هستیم که با قبول ازدواج و شروع زندگی مشترک، تکالیفی بر زوجین بار می‌شود و چنانچه بخواهند شاهد تداوم بنای خانواده باشند، باید آن‌ها را رعایت نمایند؛ بخصوص در چنین مواردی که اقدام به انجام عمل مورد بحث ضرورتی ندارد و در ظاهر زن تأثیرگذار خواهد بود، نباید به گونه‌ای عمل شود که مرد مخالف با آن اقدام باشد. رعایت حسن معاشرت، پذیرش ریاست مرد بر خانواده و تمکین در مفهوم اعم، ایجاب می‌نماید که زوجه اقدام به انجام کارهایی کند که موجب رضایت مرد و تحکیم بنای خانواده گردد.

به زوجه‌ای که حقوق ناشی از نکاح را برای زوج ایفا نکند، در اصطلاح حقوقی «ناشزه» می‌گویند و به چنین زنی نفقه تعلق نمی‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۱، ص ۷۰۶).

در تعریف این لفظ بیان شده است: نشوز زن یا رعایت نکردن حقوق شوهر عبارت است از بیرون رفتن زن از اطاعت شوهر در اموری که بر زن واجب است و آن‌ها عبارت‌اند از:

- تمکین نکردن زوجه در مفهوم اخص
- از بین نبردن آنچه مایه تنفر و ضد کامیابی و لذت بردن در امور جنسی است
- ترک پاکیزگی و آرایش خود در صورتی که شوهر خواستار آن باشد
- بیرون رفتن از خانه بدون اجازه شوهر و غیر اینها (موگهی، ۱۳۸۴، ص ۷۵-۷۶)

در نوشته‌های سایر نویسندگان نیز بر اهمیت اطاعت از زوج و آراستگی زوجه مطابق میل همسر اشاره شده و این موضوع مورد تأکید قرار گرفته که اطاعت از همسر در نوع آراستگی به گونه‌ای که موجب رضایت و مورد تأیید او باشد، از مصادیق تمکین محسوب می‌گردد. به همین جهت، یکی از وظایف زوجه این است که خود را مطابق میل همسر بیاراید و از آنچه موجب ایجاد نفرت و کاهش تمایل مرد می‌شود، پرهیزد (مشکینی، ۱۳۵۹، ص ۱۱۸).

آراستگی زن مطابق میل همسر همواره نزد معصومین (ع) مورد تأکید بوده است؛ چنانچه پیامبر اکرم (ص) فرمودند: لعنت و نفرین بر زنانی که خود را برای ایجاد رغبت در شوهرانشان نمی‌آرایند و از حنا و سرمه استفاده نمی‌کنند (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۷، ص ۲۱۷). همچنین امام باقر (ع) در این خصوص فرمودند: زن باید با تمام وجود به شوهرش فکر کند و به هر طریقی که ممکن است و با هر نوع آرایش و زینتی، دل شوهرش را به دست آورد (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۴۶۰). در برخی منابع فقهی نیز قید شده که زن شوهردار می‌بایست همیشه با زینت و آرایش باشد و هرگز نباید زینت را ترک نماید؛ همچنین زن باید خود را با بهترین عطرها خوشبو سازد و با بهترین زینت‌ها خود را برای شوهر بیاراید (حر عاملی، ۱۴۱۶، ج ۱۷، ص ۱۳۲).

در نهایت، آنچه در نتیجه بررسی دیدگاه‌های فقهی و حقوقی حاصل شد، این است که یکی از حقوق مهم زوج نسبت به همسرش این است که زوجه خود را آن گونه که باب میل شوهر باشد، بیاراید و از انجام کارهایی که موجب ناراحتی و بی‌رغبتی مرد می‌شود، خودداری نماید. پرواضح است که موی زنان یکی از عوامل مؤثر بر زیبایی ظاهری در تمام ادوار بوده و کوتاه نمودن آن در صورت مخالفت زوج، چنانچه ایجاد نفرت و نارضایتی نماید، از مصادیق نشوز زوجه محسوب می‌گردد. لذا باید پذیرفت زن تنها در صورتی می‌تواند اقدام به فروش موهای خود نماید که همسرش نسبت به این موضوع رضایت داشته باشد. در غیر این صورت، چنانچه در این موضوع خلاف رضایت مرد عمل نماید، این اقدام او از علائم نشوز محسوب گردیده و منجر به آثار و تبعات حقوقی خواهد شد.

۲-۶. فروش موی محجورین

آیا محجورین می‌توانند موهای خود را به فروش برسانند و یا والدین و سرپرستان این اشخاص می‌توانند اقدام به فروش موی آن‌ها نمایند؟

یکی از شروط لازم برای صحت هر معامله، اهلیت قانونی طرفین جهت ایجاد اراده انشایی می‌باشد. برخی از افراد به دلیل صغر سن و یا اختلال در قوای عقلی فاقد اهلیت استیفا یا تصرف می‌باشند و قانونگذار آن‌ها را از انجام تصرفات آزادانه در امورشان منع کرده است. به علاوه در فقه نیز برای معامله اجزای بدن، عقل و رضایت شخص شرط لازم است و طبیعتاً محجورین به جهت فقدان اهلیت قادر نخواهند بود که طرف معامله فروش اموال و اجزای بدن خود قرار بگیرند (فقیهی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۳۷۱).

به موجب قانون، اداره امور محجورین به سرپرست او که حسب مورد ولی، قیم، نماینده قانونی و... است، سپرده می‌شود و به‌طور معمول وظیفه نمایندگان محجورین این است که در معاملاتی که به نمایندگی از افراد مذکور انجام می‌دهند، مصلحت و غبطه محجور را رعایت نمایند (مغنیه، ۱۴۲۱، ص ۶۴۲). چنانچه سرپرست محجور از وظایف خود تخلف نموده و مرتکب تعدی و تفریط شود، مثلاً اموال او را حیف و میل کند یا از اختیارات خود سوءاستفاده نماید، تصرفات او نافذ نیست. و اگر از این رهگذر خسارتی بر مال، جسم، آبرو و... محجور وارد گردد، ضمانت اجرای تخلف سرپرست قانونی علاوه بر مسئولیت مدنی، می‌تواند مجازات کیفری، عزل یا انعزال و بطلان و عدم نفوذ اعمال حقوقی او باشد (صفایی و قاسم‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۳۲۴).

پیش‌تر بیان شد که در قاعده کلی، ولی یا قیم باید در معاملاتی که به نمایندگی از محجور منعقد می‌نماید، مصلحت او را رعایت نماید (علامه حلی، بی‌تا، ج ۲، ص ۸۰) و در غیر این صورت معامله آن‌ها غیرنافذ خواهد بود و حتی برخی از فقها قائل بر بطلان چنین معاملاتی هستند (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۲۰۰). منتها درخصوص موضوع محل بحث ما که فروش موی محجور است و از مصادیق تصرف در جسم محسوب می‌گردد، مقررات آمراه دیگری مطرح شده است. مثلاً به موجب قانون حمایت از اطفال و نوجوانان، فروش موی افراد زیر ۱۸ سال ممنوع می‌باشد و تفاوتی ندارد که این

معامله از جانب خود طفل باشد یا سرپرست وی، به دلیل اینکه سرپرستان محجورین نمی‌توانند اقدام به انجام معامله‌ای نمایند که به موجب آن طفل جزئی از جسم خود را از دست بدهد. بالاخص اینکه در موارد متعددی مشاهده شده چنین اقدامی از جانب والدین بدون رضایت محجور صورت می‌گیرد. از این رو به دیدگاه برخی فقها، ولی در این قبیل تصرفات نسبت به محجور ولایت ندارد (علیان‌نژادی، ۱۳۷۵، ص ۴۴۵) و (فیاض، ۱۴۲۶، ص ۱۸۳). همچنین در منبع فقهی دیگری قید شده که اذن ولی یا سرپرست درخصوص جدا نمودن اجزای بدن به جهت ایراد آسیب جسمی و روحی بر محجور، نافذ و صحیح نیست (جواهری، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۵۰).

همان‌طور که بیان شد، فتوای اکثر فقها منع برداشت و معامله اجزای بدن محجورین است و حتی به جهت اهمیت موضوع تصمیم‌گیری درخصوص جسم انسان، برخی معتقدند که اجازه اولیا در جدا نمودن اجزای بدن میت هم در صورت عدم وصیت او در زمان حیات مؤثر نیست (مؤمن قمی، ۱۴۱۵، ص ۱۷۲)، زیرا اذن در صورتی مؤثر خواهد بود که شخص اذن‌دهنده مالک یا در حکم مالک باشد و مأذون فیه متعلق حق غیر نباشد. با این اوصاف، تصرف در اجزای بدن دیگری بدون رضایت و قصد او از مصادیق تصرف در حق غیر خواهد بود و چنین اذنی فاقد اثر و باطل است (انصاری، ۱۴۱۸، ص ۳۹۷). البته دیدگاه مخالف نیز وجود دارد به این شرح که جدا نمودن اجزای بدن محجور مشروط به اینکه به مصلحت اقتصادی او بوده و مضر به حال او نباشد، با اجازه ولی نافذ است (منتظری، ۱۳۸۵، ص ۱۲۸).

به نظر می‌رسد در جهت حمایت از سلامت جسمانی محجور و پیشگیری از سوءرفتار اولیا و سرپرستان نسبت به آن‌ها، باید هرگونه معامله نسبت به اجزای بدن صغار و مجانین را غیرمجاز دانست. زیرا افرادی که از صحت عقل و اهلیت کامل برخوردار نیستند، نمی‌توانند جوانب قرارداد و مصلحت خویش را رعایت کنند و لذا قادر بر انشای معامله نخواهند بود، بخصوص در چنین معاملاتی که موضوع آن مرتبط با تمامیت جسمانی فرد می‌باشد، این موضوع اهمیت دوجندان پیدا می‌کند. همچنین جایز دانستن انعقاد معاملات این‌چنینی از جانب سرپرستان محجورین نیز زمینه را برای سوءاستفاده از مقام و موقعیت آن‌ها و تعرض به جسم افرادی که

قادر بر دفاع از خود نبوده و نیازمند حمایت هستند، ایجاد می‌نماید. بنابراین، جدای از بحث بطلان و بی‌اعتبار بودن معامله، بی‌تردید کسب منفعت مادی از طریق فروش اجزای بدن محجورین همواره سودایی به دور از انسانیت و مغایر با اخلاق حسنه محسوب می‌گردد. به صراحت نص ماده ۱۱ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹، هرگونه معامله راجع به طفل و نوجوان ممنوع است و چنانچه با اهدافی مثل بهره‌کشی اقتصادی یا برداشت اعضا و جوارح او باشد، مرتکب به مجازات حبس درجه ۴ در قانون مجازات اسلامی محکوم می‌گردد. به علاوه در ماده ۱۳ این قانون بیان گردیده که هرکس مرتکب انتقال، خرید و فروش و یا قاجاق اعضا و جوارح طفل یا نوجوان شود، به مجازات حبس درجه ۳ در قانون مجازات اسلامی محکوم می‌گردد. بدیهی است که حکم مذکور در این قانون مبنی بر منع این قبیل معاملات، در جهت حمایت از کودکان و امنیت جسمی آن‌ها در مقابل خطرات و آسیب‌های جسمی و روحی و پیشگیری از تعرض به تمامیت جسمانی این افراد بی‌دفاع وضع شده است.

۳-۶. فروش مو به غیر همجنس

پس از طرح نظریات گوناگون و شرح اقوال فقها، این پرسش مطرح می‌گردد که آیا خریدار و فروشنده در بیع موی طبیعی لزوماً باید از یک جنسیت (زن یا مرد) باشند؟ یا اینکه محدودیتی در این خصوص وجود ندارد و چنین معامله‌ای میان دو شخص غیرهمجنس نیز صحیح و معتبر است؟ اگرچه از منظر حقوقی حکم قانونی که خرید و فروش مالی را به جنس مخالف ممنوع یا محدود نموده باشد، به چشم نمی‌خورد؛ از منظر فقهی این موضوع به لحاظ لزوم حفظ حجاب و پوشیده بودن موهای زنان در مقابل مردان، محل تأمل است. به منظور پاسخ به این پرسش، در ادامه این مسئله ابتدا درخصوص خرید موی مردان توسط زن و سپس خرید موی زنان توسط مرد بررسی خواهد شد.

امام خمینی (ره) در این خصوص فرموده‌اند: برای زن جایز است که موی اشخاص دیگر را چه مرد باشد و چه زن، به موی خویش وصل کند (یزدی، ۱۴۲۲، ص ۹۶۹). می‌توان از این دیدگاه به عنوان مقدمه‌ای بر جواز خرید موی زنان و مردان

برای زنی که می‌خواهد آن را به موهایش متصل نماید، استفاده کرد. زیرا مطابق قاعده فقهی، اذن در شیء اذن در لوازم آن نیز می‌باشد؛ و اگر وصل نمودن موی زنان و مردان را برای یک زن جایز بدانیم، این امر اقتضا می‌نماید که تهیه آن به طرق صحیح شرعی از جمله خرید و فروش، جایز باشد.

در پاسخ به اینکه آیا مرد می‌تواند موهای زنان را خریداری نموده و از آن استفاده کند، ابتدا باید حکم لمس و نگاه کردن به موی منفصل و بریده شده زن نامحرم را که لازمه این معامله است، بررسی کرد.

در این خصوص نظریات گوناگونی مطرح شده و برخی فقها قائل بر این هستند که حکم اجزای جدا شده از بدن مانند عضو متصل است و چنانچه نگاه کردن به عضوی از بدن نامحرم در حال اتصال حرام باشد، این حرمت در زمان انفصال عضو نیز استصحاب می‌شود (محقق کرکی، ۱۴۱۴، ص ۴۵). در مقابل، اکثریت فقها نگاه و لمس موهای جدا شده زن نامحرم را جایز دانسته و در ادامه به شرح دیدگاه این دسته پرداخته خواهد شد:

محقق خوئی نگاه به موی جدا شده را مطلقاً جایز دانسته، زیرا دلیلی بر حرمت آن وجود ندارد (خوئی، ۱۴۱۸، ص ۹۱). علامه در کتاب تذکره بیان نموده: اقرب آن است که نگاه به اجزای جدا شده حرام نیست، زیرا بیم فتنه‌ای از نگاه به آن نمی‌رود و میل شهوانی به آن تعلق نمی‌گیرد و از این جهت مانند سنگ است (علامه حلی، بی‌تا، ص ۵۷۴). آیت‌الله شبیری زنجانی نگاه کردن به موی جدا شده را جایز دانسته‌اند و در رابطه با نگاه به سایر اعضای جدا شده از بدن، اصل برائت جاری نموده‌اند (شبیری زنجانی، ۱۳۸۲، ص ۹۶۱). برخی دیگر از فقها ضمن توصیه به احتیاط و ترک نظر به اجزای جدا شده از بدن نامحرم، در مجموع نظر صحیح را جواز نگاه به اجزای جدا شده می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۵، ص ۹۰). در کتاب جواهر الکلام قید شده که بعید است نگاه به مواردی مانند ناخن، دندان و مو پس از انفصال از بدن حرام باشد (صاحب جواهر، بی‌تا، ص ۱۰۰).

در کتاب العروة الوثقی سید محمدکاظم یزدی مقرر شده: نگاه به عضو جدا شده از زن نامحرم مانند دست و بینی و زبان جایز نیست، ولی نگاه به مواردی چون

دندان و ناخن و مو جایز است و چنانچه زنی موهای زن دیگر را به موی خود وصل نماید، این عمل جایز بوده و شوهر او می‌تواند به آن نگاه کند (طباطبایی یزدی، ۱۴۲۰، ص ۴۹۱). به علاوه در خصوص این موضوع در منبع دیگری قید شده: حرمت لمس و نگاه به اجزای بدن نامحرم مخصوص زمانی است که اتصال یا حیات موجود باشد، بنابراین در خصوص عضو منفصل، ادله اجتهادی برای اثبات حرمت قاصر خواهد بود و اصل برائت جاری می‌گردد (خمینی، ۱۴۱۸، ص ۴۱۰).

از جمع موارد فوق و با وحدت ملاک از پیوند سایر اعضای بدن که نسبت به غیرهمجنس جایز است، می‌توان این حکم را به اجزای بدن، مانند مو نیز تسری داد. ضمن اینکه اطلاق کلام فقهای متأخر در خصوص جواز بیع موی طبیعی نیز همین دیدگاه را تقویت می‌نماید. همچنین مقتضای اصل حلیت و برائت نیز دلالت بر جواز فروش موی مرد به زن و بالعکس دارد. برخلاف فقه شیعه، همان‌طور که سابقاً اشاره کردیم، مطابق دیدگاه اکثریت فقهای اهل سنت اساساً بیع موی طبیعی به دلایل مختلفی از جمله نقض کرامت انسانی و عدم امکان انتفاع از آن جایز نیست. همچنین برخی این قیاس را به کار گرفته‌اند که هر آنچه خرید و فروش آن متصلاً جایز نباشد، به صورت منفصل نیز نمی‌توان معامله کرد. در خصوص حکم نگاه کردن به موی بریده شده نامحرم و سایر اجزای بدن که منفصل شده، در کتاب «الفقه الاسلامی» مقرر شده: هر آنچه که در حال اتصال نگاه کردن به آن حرام باشد، در حال انفصال نیز نگاه به آن حرام است، مثل موی سر زنان. همچنین متصل نمودن موی دیگری به موی خود، چه آن مو برای زن باشد یا مرد، حرام است، زیرا در آن فریب و تزویر وجود دارد (زحیلی، ۱۴۰۹، ص ۵۶۸). امام نووی در این خصوص بیان داشته که: وصل مو با موی انسان مطلقاً حرام است، چه این مو از مرد باشد یا زن و چه متعلق به محارم باشد یا غیر آن و در این خصوص هیچ اختلافی نیست (عبدالنصر بن خضر، بی‌تا، ص ۴۵۰). در منبع دیگری مقرر شده که: وصل مو با موی انسان حرام است، چه آن مو از زن باشد یا مرد و چه از شوهر یا غیر این افراد (وزارت اوقاف کویت، ۱۴۱۴، ص ۳۴۶).

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

پس از بررسی مجموع نظریات ارائه شده درخصوص فروش موی طبیعی، احکام معامله و شرایط و ضوابط آن، نتیجه حاصله این است که در فقه و حقوق ایران، خرید و فروش کالایی که واجد منافع عقلایی باشد، معتبر و پذیرفته شده است و تولیدات بدن انسان از جمله موی اشخاص از این قاعده مستثنی نیست. البته نسبت به تصرفاتی که در جسم انسان صورت می‌گیرد، همواره تأکید بر حفظ سلامت و عدم آسیب جدی به شخص فروشنده، مورد توجه فقها بوده و در کلام اکثریت آن‌ها دیده می‌شود و چنانچه فقدان عضوی منجر به ورود آسیب جدی و جبران‌ناپذیر بر جسم شود، فروش آن عقلاً، شرعاً و عرفاً جایز نیست. البته این شرط منافاتی با جواز معامله موی انسان نخواهد داشت، چراکه کوتاه کردن و فروش مو اقدامی مخاطره‌آمیز نسبت به سلامت جسمانی محسوب نمی‌گردد و از تصرفاتی به شمار می‌رود که تأثیر موقتی و قابل جبران به همراه دارد. لذا امروزه خرید و فروش موی طبیعی مطابق دیدگاه اکثریت مراجع متأخر، با جمع سایر شرایط قانونی بلا مانع است. البته پذیرش این نظر به اتفاق آرای فقها نیست، چراکه مطابق دیدگاه اکثریت فقهای اهل سنت، اساساً بیع موی طبیعی به دلایل مختلفی از جمله نقض کرامت انسانی و عدم امکان انتفاع از آن جایز نیست. اما این موضوع را باید در نظر گرفت که اراده انسان تا زمانی که منشأ ضرر به انسان نباشد و یا به عبارتی ناقض کرامت انسانی نباشد، حاکم خواهد بود. همچنین برخی از فقها این قیاس را به کار گرفته‌اند که هر آنچه خرید و فروش آن متصلاً جایز نباشد، به صورت منفصل نیز نمی‌توان معامله کرد. البته تردیدی در ناشزه بودن زوجه در صورت فروش موی خود بدون رضایت شوهر (علی‌رغم صحت این بیع) و بطلان بیع موی محجور در صورت عدم رضایت ظاهری او وجود ندارد.

درخصوص موضوعاتی نظیر فروش موی انسان یا سایر اعضای غیررئیسه بدن، همچنان ابهامات و خلأهایی به جهت فقدان منابع قانونی وجود دارد که این مشکل با وضع یک مجموعه قوانین مرتبط با امور پزشکی و انتقال اجزای بدن برطرف خواهد شد. لذا پیشنهاد می‌گردد که قانونگذار محترم در رابطه با این موضوع اقدامات لازم را

به عمل آورد. همچنین علی‌رغم اینکه خرید و فروش موی کودکان در مقابل کسب منفعت مادی غیرقانونی به شمار می‌رود، اما امروزه در موارد عدیده مشاهده شده که والدین و سرپرستان در ازای دریافت مبلغی، کودک را برای فروش موهایش در اختیار آرایشگر قرار می‌دهند، ولو اینکه خود او رضایتی در این خصوص نداشته باشد. لذا پیشنهاد می‌گردد قوانین جدیدی درخصوص این موضوع تصویب گردد تا این‌گونه معاملات به جهت حفظ شخصیت و مصلحت کودک، باطل اعلام شود.

سپاسگزاری: نویسندگان از تمامی مؤلفین و نویسندگان گرامی که نتیجه پژوهش علمی آنان چراغ راهی در نگارش این تحقیق بود، قدردانی می‌نمایند.

فهرست منابع

- قرآن کریم.
۱. ابن‌المنذر، محمد بن ابراهیم. (۱۴۰۵ق). الاوسط فی السنن والاجماع والاختلاف. ریاض: دار طيبة.
۲. ابن‌بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق). (۱۳۶۱ش). معانی الأخبار. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۳. ابن‌حجاج، مسلم. (۱۳۴۷ق). صحیح مسلم بشرح النووی. قاهره: مطبعة المصرية بالأزهر.
۴. ابن‌حجاج، مسلم. (۱۴۱۲ق). صحیح مسلم. بیروت: دار الحديث.
۵. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (بی‌تا). فتح الباری بشرح صحیح البخاری (ج ۱۰). بیروت: دارالمعرفة.
۶. ابن‌عابدین، محمد امین‌الشهید. (۱۴۲۳ق). رد المحتار علی الدر المختار شرح تنویر الأبصار (ج ۹). ریاض: دار عالم الکتب.
۷. ابن‌قدامة، عبدالله بن احمد. (۱۴۱۷ق). المغنی. ریاض: دار عالم الکتب.
۸. ابن‌نجیم، زین‌الدین بن ابراهیم. (بی‌تا). البحر الرائق شرح کنز الدقائق. المطبعة العلمية.
۹. امیر معزی، احمد. (۱۳۸۰ش). مطالعه تطبیقی ماده ۳۳۸ قانون مدنی. فصلنامه قانون وکلا، (۱۷۳).
۱۰. انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۳۰ق). المکاسب. قم: سیمای کوثر.
۱۱. انصاری، محمد. (۱۴۱۸ق). الموسوعة الفقهية الميسرة. قم: مجمع الفكر الإسلامي.
۱۲. اهل حدیث، ملتقی. (۱۴۳۲ق). أرشیف ملتقی اهل حدیث (ج ۹۸ و ج ۷۳). بی‌جا: بی‌نا.
۱۳. بابرتی، محمد بن محمد بن محمود الشیخ جمال‌الدین الرومی. (بی‌تا). العناية شرح الهدایة.

بیروت: دار الفکر.

۱۴. بهوتی، منصور بن یونس بن إدريس الحنبلی. (۲۰۰۳م). کشف القناع عن متن الإقناع. بیروت: دار الکتب العلمیه.

۱۵. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله خامنه‌ای. (بی‌تا). استفتائات. www.leader.ir

۱۶. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله سیستانی. (بی‌تا). استفتائات. www.sistani.org

۱۷. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله شبیری زنجانی. (بی‌تا). استفتائات. www.zanjani.ir

۱۸. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله فاضل لنکرانی. (بی‌تا). استفتائات. www.lankarani.com

۱۹. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله مکارم شیرازی. (بی‌تا). استفتائات. www.makarem.ir

۲۰. پایگاه اطلاع‌رسانی آیت‌الله وحید خراسانی. (بی‌تا). استفتائات. www.wahidkhorasani.com

۲۱. جعفری لنگرودی، محمد. (۱۳۸۱ش). ترمینولوژی حقوق. تهران: کتابخانه گنج دانش.

۲۲. جواهری، حسن. (۱۴۱۹ق). بحوث فی فقه المعاصر. بیروت: دار الذخائر.

۲۳. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۶ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة. قم: مؤسسه آل‌البت (ع).

۲۴. حرانی، حسین بن شعبه. (۱۳۸۷ش). تحف العقول. قم: انتشارات آل‌علی (ع).

۲۵. خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۹۵ش). احکام پزشکی. قم: نشر فقه روز.

۲۶. خرشی، محمد بن عبدالله. (۱۴۲۷ق). شرح الخرشی علی مختصر سیدی خلیل. بیروت: المکتبه العصریه.

۲۷. خمینی، روح‌الله. (۱۳۹۲ش). المکاسب المحرمه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۲۸. خمینی، مصطفی. (۱۴۱۸ق). مستند تحریر الوسیله. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

۲۹. خوئی، ابوالقاسم. (۱۴۱۸ق). موسوعة الإمام الخوئی. قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی (ره).

۳۰. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷ش). لغت‌نامه. تهران: روزنه.

۳۱. زحیلی، وهبه. (۱۴۰۹ق). الفقه الإسلامی وأدلته. دمشق: دار الفکر.

۳۲. زراعت، عباس؛ مسجدسرای، حمید. (۱۳۹۷ش). اصول الاستنباط. قم: انتشارات حقوق اسلامی.

۳۳. سنهلی، محمد برهان الدین. (۱۴۰۸ق). قضایا فقهیه معاصره. دمشق: دارالعلوم.

۳۴. شبیری زنجانی، موسی. (۱۳۸۲ش). کتاب نکاح. قم: مؤسسه پژوهش رای‌پرداز.

۳۵. شهیدی، مهدی. (۱۳۸۶ش). تشکیل قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.

۳۶. شهیدی، مهدی. (۱۳۹۹ش). حقوق مدنی ۳: تعهدات. تهران: مجد.

۳۷. صاحب جواهر (نجفی)، محمدحسن بن باقر. (بی تا). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۸. صفایی، سید حسین؛ امامی، اسدالله. (۱۳۸۸ش). مختصر حقوق خانواده (ج ۱۴). تهران: میزان.
۳۹. صفایی، سید حسین؛ قاسم زاده، سید مرتضی. (۱۳۹۵ش). حقوق مدنی: اشخاص و محجورین. تهران: سمت.
۴۰. طباطبایی یزدی، سید محمدکاظم. (۱۴۲۰ق). العروة الوثقی. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
۴۱. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.
۴۲. طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷ق). المبسوط. تهران: مکتبه المرتضویه.
۴۳. عاملی جزینی، محمد بن مکی (شهید اول). (بی تا). الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیه. قم: مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسین.
۴۴. عاملی، زین الدین بن علی (شهید ثانی). (۱۳۷۱ش). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. قم: مکتب الإعلام الإسلامی.
۴۵. عبدالناصر بن خضر، میلاد. (بی تا). البیوع المحرمة و المنهی عنها. مصر: دار الهدی النبوی.
۴۶. علاء الدین کاسانی، ابوبکر بن مسعود. (۱۳۹۴ق). بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع. بیروت: دار الكتاب العربی.
۴۷. علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۰ق). نهاية الأحکام فی معرفة الأحکام. قم: اسماعیلیان.
۴۸. علامه حلی، حسن بن یوسف. (بی تا). تذکرة الفقهاء. تهران: مکتبه المرتضویه.
۴۹. علیان نژادی، ابوالقاسم. (۱۳۷۵ش). مجموعه استفتائات جدید آیت الله مکارم شیرازی. قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب (ع).
۵۰. فقیهی، عبدالرحمن. (۱۳۷۴ش). بیع اعضاء الانسان. در مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۵۱. فیاض، محمد اسحاق. (۱۴۲۶ق). المسائل المستحدثة. کویت: مؤسسة المرحوم محمد رفیع.
۵۲. فیضی طالب، عزیز. (۱۳۸۸ش). پیوند اعضا (اطلاع رسانی دیدگاه های فقهی). مرکز تحقیقات فقهی قوه قضاییه. قم: انتشارات قضا.
۵۳. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۸ش). دوره حقوق مدنی: خانواده. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۵۴. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۸ش). قانون مدنی در نظم حقوق کنونی. تهران: میزان.
۵۵. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۸۹ش). اموال و مالکیت. تهران: میزان.
۵۶. کنوی، محمد عبد الحی الشیبانی. (۱۴۱۱ق). الجامع الصغیر مع شرحه المنافع الکبیر. پاکستان: إدارة العلوم الإسلامیة.
۵۷. مالک بن انس. (۱۹۸۵م). الموطأ. بیروت: دار إحياء التراث العربی.

- ۱۶۲.....
۵۸. محسنی، محمد آصف. (۱۳۸۲ش). الفقه و مسائل طبية. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۵۹. محقق کرکی، علی بن حسین. (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه آل البيت (ع).
۶۰. مرداوی، علاء الدین ابو الحسن علی بن سلیمان. (بی تا). الإنصاف فی معرفة الراجح من الخلاف. عمان: دار إحياء التراث العربی.
۶۱. مسجدسرایي، حمید. (۱۳۸۸ش). فقه ۱ شرح لمعه دمشقية. اصفهان: اندیشه های حقوقی.
۶۲. مشکینی، علی. (۱۳۵۹ش). ازدواج در اسلام. تهران: یاسر.
۶۳. مغنیه، محمدجواد. (۱۴۲۱ق). الفقه علی مذاهب الخمسة. قم: دار التیاری جدید.
۶۴. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۴۲۵ق). أنوار الفقاهة: کتاب نکاح. قم: مدرسه الإمام علی بن ابی طالب (ع).
۶۵. منتظری، حسینعلی. (۱۳۸۵ش). احکام پزشکی. تهران: سایه.
۶۶. منلا خسرو، محمد بن فرامرز بن علی. (بی تا). درر الأحکام شرح غرر الأحکام. دار إحياء الكتب العربية.
۶۷. موحدی لنکرانی، محمد. (۱۳۸۳ش). جامع المسائل. قم: امیر.
۶۸. موسوی خمینی، روح الله. (۱۴۳۴ق). کتاب البیع (ج ۱). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۶۹. موگهی، عبدالرحیم. (۱۳۸۴ش). احکام خانواده. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۷۰. مؤمن قمی، محمد. (۱۴۱۵ق). کلمات سديدة فی مسائل جديدة. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
۷۱. ناصری مقدم، حسین؛ سلطانی، عباسعلی. (۱۳۹۹ش). کرامت انسانی و فقه: پیش نیازها، ظرفیت ها و چالش ها. مشهد: پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.
۷۲. نفراری، احمد بن غنیم. (۱۴۱۸ق). الفواکه الدوانی. بیروت: دار الكتب العلمية.
۷۳. نکونام، محمدرضا. (۱۳۸۶ش). احکام پزشکی. تهران: ظهور شفق.
۷۴. نوری همدانی، حسین. (۱۳۸۸ش). هزار و یک مسئله فقهی. قم: مهدی موعود (عج).
۷۵. نووی، ابودکریا یحیی بن شرف. (۲۰۰۹م). المجموع شرح المذهب. بیروت: دار الفکر.
۷۶. وزارت اوقاف کویت. (۱۴۱۴ق). الموسوعة الفقهية. کویت: دولت کویت.
۷۷. یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم. (۱۴۲۲ق). العروة الوثقی مع تعالیک الإمام الخمينی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۷۸. یوسف عبدالله، احمد. (۱۴۲۷ق). احکام نقل أعضاء الإنسان فی فقه الإسلامی. ریاض: دار کنوز أشبیلیا.

قوانین

۷۹. قانون حمایت از اطفال و نوجوانان

۸۰. قانون مجازات اسلامی

۸۱. قانون مدنی

References

1. Abd al-Nasir ibn Khidr, Milad. (n.d.). *Al-Buyū' al-Muḥarramah wa al-Manhi 'anhā*. Egypt: Dar al-Huda al-Nabawi. [In Arabic]
2. Abu Dawud, Sulayman ibn al-Ash'ath al-Sijistani. (n.d.). *Sunan Abī Dāwūd*. Beirut: Al-Maktabah al-'Asriyyah. [In Arabic]
3. Ala' al-Din Kasani, Abu Bakr ibn Mas'ud. (1973). *Badā'i' al-Ṣanā'i' fī Tartīb al-Sharā'i'*. Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [In Arabic]
4. Aliyan Nejadi, Abolghasem. (1996). *Majmū'ah-ye Esteftā'āt-e Jadid-e Āyatollāh Makārem Shirāzī* [Collection of New Inquiries of Ayatollah Makarem Shirazi]. Qom: Madrasat al-Imam Ali ibn Abi Talib ('alayhi al-salām). [In Persian]
5. Allamah Hilli, Hasan ibn Yusuf. (n.d.). *Tadhkirat al-Fuqahā'*. Tehran: Al-Maktabah al-Murtaḍawīyyah. [In Arabic]
6. Allamah Hilli, Hasan ibn Yusuf. (1989). *Nihāyat al-Aḥkām fī Ma'rīfat al-Aḥkām*. Qom: Isma'iliyan. [In Arabic]
7. Allamah Hilli, Hasan ibn Yusuf. (1992). *Qawā'id al-Aḥkām*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
8. Amili Jizzini, Mohammad ibn Makki (Shahid al-Awwal). (n.d.). *Al-Durūs al-Shar'iyyah fī Fiqh al-Imāmīyah*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisin. [In Arabic]
9. Amir Mo'ezzi, Ahmad. (2001). A comparative study of Article 338 of the Civil Code. *Faṣlnāmah-ye Kānūn-e Vokālā*, No. 173. [In Persian]
10. Ansari, Shaykh Morteza. (2009). *Al-Makāsib*. Qom: Simay-e Kawsar. [In Arabic]
11. Babarti, Mohammad ibn Mohammad ibn Mahmud al-Shaykh Jamal al-Din al-Rumi. (n.d.). *Al-'Ināyah Sharḥ al-Hidāyah*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
12. Bahuti, Mansur ibn Yunus ibn Idris al-Hanbali. (2003). *Kashshāf al-Qinā' an Matn al-Iqnā'*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
13. Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). *Loghatnāmeḥ* [Dehkhoda Dictionary]. Tehran: Rozaneh. [In Persian]
14. Faqihi, Abdolrahman. (1995). Bay'-e A'dā-ye Insān [Sale of Human Organs]. In *Majmū'ah-ye Āthār-e Kongereh-ye Barrasi-ye Mabānī-ye Feqhī*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
15. Fayyad, Mohammad Ishaq. (1999). *Al-Masā'il al-Mustaḥdathah*. Qom: Dar al-Hadi. [In Arabic]
16. Fayyad, Mohammad Ishaq. (2005). *Al-Masā'il al-Mustaḥdathah*. Kuwait: Mu'assasat al-Marhum Mohammad Rafi'. [In Arabic]
17. Feizi Taleb, Aziz. (2009). *Payvand-e A'dā (Itṭilā'rasānī-ye Didgāh-hā-ye Feqhī)* [Organ Transplantation: Informing Jurisprudential Perspectives]. Qom: Judicial Research Center of the Judiciary, Qaza Publications. [In Persian]
18. Harrani, Hossein ibn Sho'bah. (2008). *Tuḥaf al-Uqūl*. Qom: Enteshārāt-e Āl-e Ali ('alayhim al-salām). [In Arabic]
19. Hurr Ameli, Mohammad ibn Hasan. (1995). *Tafṣīl Wasā'il al-Shi'ah ilā Tahṣīl Masā'il al-Sharī'ah*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('alayhim al-salām). [In Arabic]

20. Ibn Abidin, Mohammad Amin al-Shahid. (2002). *Radd al-Muhtār 'alā al-Durr al-Mukhtār Sharḥ Tanwīr al-Abṣār* (Vol. 9). Riyadh: Dar 'Alam al-Kutub. [In Arabic]
21. Ibn Babawayh, Mohammad ibn Ali (Shaykh Saduq). (1982). *Ma'ānī al-Akhhbār*. Qom: Jami'ah al-Mudarrisin Ḥawzah 'Ilmiyyah Qom, Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
22. Ibn Hajar al-Asqalani, Ahmad ibn Ali. (n.d.). *Fath al-Bārī bi-Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (Vol. 10). Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
23. Ibn Manzur, Mohammad ibn Mukarram. (1993). *Lisān al-'Arab*. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
24. Ibn Najim, Zayn al-Din ibn Ibrahim. (n.d.). *Al-Baḥr al-Rā'iq Sharḥ Kanz al-Daqā'iq*. Al-Matba'ah al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
25. Ibn Qudamah, Abdullah ibn Ahmad. (1996). *Al-Mughnī*. Riyadh: Dar 'Alam al-Kutub. [In Arabic]
26. Jafari Langroudi, Mohammad Jafar. (2002). *Terminolozhī-ye Ḥuqūq* [Legal Terminology]. Tehran: Ganj-e Danesh Library. [In Persian]
27. Jawahiri, Hassan. (1998). *Buḥūth fī Fiqh al-Mu'āṣir*. Beirut: Dar al-Dhakha'ir. [In Arabic]
28. Katouzian, Nasser. (2009). *Dūrah-ye Ḥuqūq-e Madanī: Khānevādeh* [Course of Civil Law: Family]. Tehran: Sherkat-e Sahami-ye Enteshar. [In Persian]
29. Katouzian, Nasser. (2009). *Qānūn-e Madanī dar Nazm-e Ḥuqūq-e Konūnī* [Civil Code in the Current Legal Order]. Tehran: Mizan. [In Persian]
30. Katouzian, Nasser. (2010). *Amvāl va Mālekīyat* [Property and Ownership]. Tehran: Mizan. [In Persian]
31. Khamenei, Seyed Ali. (2016). *Aḥkām-e Pezeshkī* [Medical Rulings]. Qom: Feqh-e Rooz Publications. [In Persian]
32. Khoei, Abolqasem. (1997). *Mawsū'at al-Imām al-Khū'ī*. Qom: Mu'assasat Ihya' Athār al-Imām al-Khū'ī. [In Arabic]
33. Khoei, Sayyid Abu al-Qasim. (1990). *Miṣbāḥ al-Fiqāhah*. Qom: Ansarian Publications. [In Arabic]
34. Khomeini, Mostafa. (1997). *Mustanad Tahrīr al-Wasīlah*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
35. Khomeini, Ruhollah. (1989). *Tahrīr al-Wasīlah*. Qom: Dar al-'Ilm. [In Arabic]
36. Khomeini, Ruhollah. (2013). *Al-Makāsib al-Muḥarramah*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
37. Makarem Shirazi, Nasser. (2004). *Anwār al-Fiqāhah: Kitāb al-Nikāḥ*. Qom: Madrasat al-Imam Ali ibn Abi Talib ('alayhi al-salām). [In Arabic]
38. Makarem Shirazi, Nasser. (2005). *Al-Qawā'id al-Fiqhiyah*. Qom: Madrasat al-Imam Ali ibn Abi Talib ('alayhi al-salām). [In Arabic]
39. Malik ibn Anas. (1985). *Al-Muwatta'*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
40. Mardawi, Ala' al-Din Abu al-Hasan Ali ibn Sulayman. (n.d.). *Al-Inṣāf fī Ma'rifat al-Rājiḥ min al-Khilāf*. 'Amman: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
41. Masjed Sarayi, Hamid. (2009). *Fiqh 1 (Sharḥ-e Lom'ah-ye Demashqiyyah)* [Jurisprudence 1: Commentary on Al-Lum'ah al-Dimashqiyyah]. Isfahan: Andisheh-haye Hoquqi Publications. [In Persian]
42. Meshkini, Ali. (1980). *Ezdevāj dar Eslām* [Marriage in Islam]. Tehran: Yasser. [In Persian]
43. Ministry of Awqaf, Kuwait. (1993). *Al-Mawsū'ah al-Fiqhiyah al-Kuwaytiyah*. Kuwait: Government of Kuwait. [In Arabic]
44. Mogheii, Abdolrahim. (2005). *Aḥkām-e Khānevādeh* [Family Rulings]. Qom:

- Islamic Propagation Office of the Hawza Seminary of Qom. [In Persian]
45. Mohseni, Mohammad Asif. (2003). *Al-Fiqh wa Masā'il Tayyibah*. Qom: Daftar-e Tablighāt-e Eslāmī Hawzah-ye 'Elmiyyah-e Qom. [In Arabic]
 46. Mo'men Qomi, Mohammad. (1994). *Kalimāt Sadīdah fī Masā'il Jadīdah*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
 47. Montazeri, Hossein Ali. (2006). *Aḥkām-e Pezeshkī* [Medical Rulings]. Tehran: Sayeh. [In Persian]
 48. Movahedi Lankarani, Mohammad. (2004). *Jāmi' al-Masā'il*. Qom: Amir. [In Arabic]
 49. Mughniyeh, Mohammad Javad. (1998). *Fiqh al-Imām al-Ṣādiq ('alayhi al-salām)*. Beirut: Dar al-Jawad. [In Arabic]
 50. Mughniyeh, Mohammad Javad. (2000). *Al-Fiqh 'alā al-Madhāhib al-Khamsah*. Qom: Dar al-Tayyar al-Jadid. [In Arabic]
 51. Muhaqqiq Karaki, Ali ibn Hossein. (1993). *Jāmi' al-Maqāsid fī Sharḥ al-Qawā'id*. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('alayhim al-salām). [In Arabic]
 52. Mulla Khusraw, Mohammad ibn Faramurz ibn Ali. (n.d.). *Durar al-Aḥkām Sharḥ Ghurar al-Aḥkām*. Dar Ihya' al-Kutub al-'Arabiyyah. [In Arabic]
 53. Musawi, Sayyid Muhammad. (2002). *Fiqh al-Mu'āmalāt*. Beirut: Dar al-Hadi. [In Arabic]
 54. Nafrawi, Ahmad ibn Ghunaym. (1997). *Al-Fawākih al-Dawānī*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [In Arabic]
 55. Naseri Moghadam, Hossein, & Soltani, Abbasali. (2020). *Karāmat-e Ensānī va Fiqh: Pish-Niyāzhā, Zarfiyathā va Chālīshhā* [Human Dignity and Jurisprudence: Prerequisites, Capacities, and Challenges]. Mashhad: Research Institute for Islamic Studies in Humanities, Ferdowsi University of Mashhad. [In Persian]
 56. Nawawi, Abu Zakariyya Yahya ibn Sharaf. (2009). *Al-Majmū' Sharḥ al-Muhadhdhab*. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
 57. Nekounam, Mohammad Reza. (2007). *Aḥkām-e Pezeshkī* [Medical Rulings]. Tehran: Zohoor-e Shafaq. [In Persian]
 58. Nouri Hamedani, Hossein. (2009). *Hezār va Yek Mas'aleh-ye Feqhī* [One Thousand and One Jurisprudential Issues]. Qom: Mahdi-ye Mow'ood (AJ). [In Persian]
 59. Qurtubi, Mohammad ibn Ahmad. (1964). *Al-Jāmi' li-Aḥkām al-Qur'ān*. Cairo: Dar al-Kutub al-Misriyyah. [In Arabic]
 60. Safaei, Seyed Hossein, & Emami, Asadollah. (2009). *Mukhtaṣar-e Huqūq-e Khānevādeh* [Compendium of Family Law] (14th ed.). Tehran: Mizan. [In Persian]
 61. Safaei, Seyed Hossein, & Qasemzadeh, Seyed Morteza. (2016). *Huqūq-e Madanī: Ashkhāṣ va Maḥjūrīn* [Civil Law: Persons and Incapacitated Individuals]. Tehran: Samt. [In Persian]
 62. Sahib al-Jawahir (Najafi), Mohammad Hassan ibn Baqer. (n.d.). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [In Arabic]
 63. Sambhalpuri, Mohammad Burhan al-Din. (1987). *Qaḍāyā Fiqhīyah Mu'āṣirah*. Damascus: Dar al-'Ulum. [In Arabic]
 64. Shahid al-Thani, Zayn al-Din ibn Ali. (1992). *Al-Rawḍah al-Baḥīyah fī Sharḥ al-Lum'ah al-Dimashqīyah*. Qom: Maktab al-'Ilam al-Islami. [In Arabic]
 65. Shahidi, Mehdi. (2007). *Tashkīl-e Qarārdād-hā va Ta'ahhudāt* [Formation of Contracts and Obligations]. Tehran: Majd. [In Persian]
 66. Shahidi, Mehdi. (2020). **Huqūq-e Madanī 3: Ta'ahhudāt** [Civil Law 3: Obligations]. Tehran: Majd. [In Persian]
 67. Shobeiri Zanjani, Mousa. (2003). *Ketāb-e Nikāḥ* [Book of Marriage]. Qom: Ray

- Pardaz Research Institute. [In Persian]
68. Sistani, Sayyid Ali. (2003). *Minhāj al-Ṣāliḥīn*. Qom: Office of Ayatollah Sistani. [In Arabic]
 69. Tabarsi, Fadl ibn Hasan. (1987). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Beirut: Dar al-Ma'rifah. [In Arabic]
 70. Tabatabai, Mohammad Hossein. (1991). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
 71. Tabatabai Yazdi, Seyed Mohammad Kazem. (1999). *Al-'Urwah al-Wuthqā*. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī. [In Arabic]
 72. Tusi, Abu Ja'far Mohammad ibn Hasan. (1966). *Al-Mabsūt*. Tehran: Al-Maktabah al-Murtaḍawīyyah. [In Arabic]
 73. Tusi, Abu Ja'far Mohammad ibn Hasan. (1987). *Al-Istibṣār fī mā Ukhtulifa fīhi min al-Akhbār*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
 74. Yazdi, Mohammad Kazim ibn Abd al-Azim. (2001). *Al-'Urwah al-Wuthqā ma' Ta'liqāt al-Imām al-Khomeinī*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Arabic]
 75. Yusuf Abdullah, Ahmad. (2006). *Aḥkām Naql A'ḍā' al-Insān fī al-Fiqh al-Islāmī*. Riyadh: Dar Kunuz Ishbiliya. [In Arabic]
 76. Zera'at, Abbas, & Masjed Sarayi, Hamid. (2018). *Uṣūl al-Istinbāt*. Qom: Islamic Law Publications. [In Arabic]
 77. Zuhayli, Wahbah. (1989). *Al-Fiqh al-Islāmī wa Adillatuh*. Damascus: Dar al-Fikr. [In Arabic]
 78. c) Legal Sources:
 79. Civil Code of Iran.
 80. Islamic Penal Code of Iran.
 81. Law on the Protection of Children and Adolescents.
 82. d) Online Fatwas (Websites):
 83. Office of Ayatollah Khamenei. (n.d.). *Esteftā'āt*. Retrieved from www.leader.ir
 84. Office of Ayatollah Makarem Shirazi. (n.d.). *Esteftā'āt*. Retrieved from www.makarem.ir
 85. Office of Ayatollah Sistani. (n.d.). *Esteftā'āt*. Retrieved from www.sistani.org
 86. Office of Ayatollah Shobeiri Zanjani. (n.d.). *Esteftā'āt*. Retrieved from www.zanjani.ir
 87. Office of Ayatollah Vahid Khorasani. (n.d.). *Esteftā'āt*. Retrieved from www.wahidkhorasani.com
 88. Office of Ayatollah Fazel Lankarani. (n.d.). *Esteftā'āt*. Retrieved from www.lankarani.com